

ARANY JÁNOS ÉS A XVIII. SZÁZAD*

— Adalék Arany irodalomszemléletéhez —

Első és a további fejtegetések szempontjából alapvető feladatunk: megállapítani azt, mit ismert Arany a magyar XVIII. század irodalmából és kimutatni azokat az időszakokat és fokozatokat, amelyekben keresztül ez az ismerkedés lezajlott. Ennek a folyamatnak több fázisa van, ha nem húzódik is hézagtalanul végig költőnk életpályáján. Az első két hullámról a sokat emlegetett önéletrajzi levél ad felvilágosítást: benne szalontai olvasmányaira tér ki legtöbbször. 1823 tavaszán kezdett iskolába járni, de olvasni apja már előbb megtanította, úgy hogy mire az iskolába került, már „némi olvasottsággal is bírtam, természetesen oly könyvekben, melyek kezem ügyébe kerültek, s melyekhez inkább vonzódtam: mint bibliai történetek, énekek, a ponyvairodalom termékei”. Az akkor még virágzó népkönyv-irodalom számos termékét innentől fogva ismerhette. Maga a szalontai „tanpálya” kerekén tíz esztendeig tartott (1833 őszén subscribál először a debreceni kollégiumban) — Arany beszámolója érezhetően két részre tagolja: a költészeti osztály előttire s a vele kezdődő továbbira. Az elsőben inkább még a mohón, válogatás nélkül olvasó kisdíákot látjuk magunk előtt, aki felkutatja és „megeszi” a kisvárosban föllelhető házikönyveket. „Gvadányi, a Hármas História (Halleré), Erbia s

*Tanulmányom alapját az az előadás képezi, amely az MTA XVIII. századi kutatócsoportjának ülészakán hangzott el 1970. október 10-én Debrecenben. Nagyobb nyilvánosság elé csak úgy hozhattam, ha az ott érintett elvi alapoknak tüzetesen utánajárok. Ez nemcsak a dolgozat terjedelmét növelte meg, hanem kissé módosította arányait is: a főkérdés megoldásához több kitérőt kellett tennem. Így aztán a címben jelzett témáról kevesebb szó esik benne, mint Arany irodalomszemléletéről általában, de Arany és a XVIII. század viszonyának ábrázolását csak így érzem megnyugtatónak. A kérdést szándékosan odasúrítem: mit ismert, mit említ Arany a század közelebről szépirodalmi anyagából — a századot 1711-el kezdve és 1811-el fejezve be. (Bizonyos határvonalakat, Toldy nyomán, Arany is ez évekre tesz.) Ha azt is kutatnám: mit ismert a század tudományos jellegű irodalmából, elég tekintélyes névsor kerekedne ki. Nagyobb epikus alkotásaihoz sűrűn kap anyagot és motívumot a XVIII. századi történeti és hasonló munkákból. Az ilyenek azonban, mint például Decsi Osmanographiája vagy Budai Ferenc Polgári Lexikona, nem XVIII. századi anyagot vagy témát közvetítenek hozzá, tárgyalásuk ezért mellőzhető. De le kell szögeznünk, hogy ez a század költői anyagot, témát, motívumokat alig-alig adott Aranynak. E század világába nem éli úgy bele magát, mint a magyar múlt korábbi szakaszaiba; amit találunk, alig több néhány foszlánynál, apró költemény-motívumnál. Idevág a 48-as tavasz rövidéletű Rákóczi-kultusza, előbb a rodostói motívumok (A rodostói temető), majd a Rákócziné-ban a szabadságharc eszméjéhez, folytatásához ragaszkodó feleség alakja (forrás mindkettőhöz Horváth Mihály, 1. Krk. I. 418., 420.) — a Hatvani című vers alapja debreceni kollégiumi hagyomány; a másik jeles professzort, Maróthyt éppencsak említi a Vojtina levelei I-ben. A mohó népkönyv-olvasás nyoma is felbukkan itt-ott; az átvett motívumok egy része nem rögzíthető okvetlen a XVIII. századhoz; ilyen a János pap országa; a Toldi szerelme V. énekének Akastyán-hegy motívuma (a Brunzvik-Stillfried-népkönyvből; eredetét KATONA Lajos fedezte fel, Irod. tan. II. 330–340.). Ugyancsak Katona talált egy 1764-es ponyvanyomtatványt, Az ünneprontók forrása lehetett. A Mi vagyok én? bökversike Senki Pál-ja XVIII. századi ponyvafüzetek humoros alakja. (SCHEIBER Sándor, It 1952., FK 1970.) Nagyjából ennyi a szerény kalászat.

több efféle dolgok, Decsi Osmanográfiája, Fortunatus s mit tudom én miféle grapsák, a ponyvairodalom egész özönével együtt, az egész városban felkutatva, elkölcsönözve és megéve lónek.”¹ A XVIII. század végének és a XIX. elejének, általában a nagy nyelvi, verselési és stílreform előtti ízlésnek akkor már országos viszonylatban időszerűtlen, alsóbb irodalmi kincse ez. Föltehetően a poétai osztállyal kezdődő időszakra vonatkoznak az önéletrajzi levél következő sorai: „A honi költészet új iskolája már akkor (1831) teljes virágában volt, de én azt nem ismertem még. Tanítóim, Debrecenben beszítt hajlamuk szerint, *Csokonait* tűzték elem példányul, kit igen szerettem, s *Kovács József*-et, akinek bámultam rímeit... Megismertem *Tasso*-t, persze rossz magyar fordításban (*Tanárky*-tól) és Milton *Elveszett paradicsomát* (*Bessenyeitől*), a *Henriást* (*Péczei*-től), *Vályi Pártos Jeruzsálemét*, *Gáthi Máramarosi éhségét*, *Dugonics* regényeit s több hasonló teremtményeit az epikai műzsának; szóval oly magyar irodalmat, mely az előtt félszázaddal volt divatjában. Mert a vidéki közönség jobbadára még mind ezeken rágódott; az új iskola koriféusai Szalontára nézve még nem léteztek.” A későbbi adalékokból kiegészítve: Irodalomtörténeti vázlatában az „epikai műzsa” avult termékei közül még Etédi Sós Márton *Magyar gyászát* említi; Voinovich szerint megvolt könyvtárában. Csokonai emlegetése végighúzódik prózaírói pályáján; reminiscenciák is bukkannak föl.²

Még Szalontán: „Első tünemény az új világból a *Lant* s egy *Aurora* volt, de az új modor, melybe nem nőttem volt bele magamat, rám nézve inkább idegenítő, mint vonzó vala.” A debreceni évektől kezdve az emlékezésben ritkulnak a nevek: „Megtörtem a német grammatikát az új iskola költőivel... Kisújszálláson Török Pál... könyvtára a hazai és külföldi irodalmat válogatott munkákkal képviselte, s az szívesen megnyílt számomra.” Itt már a harmincas évek elején járunk, a kollégiumi ifjúság verseit közlő *Lant* 1832—35 között jelent meg — de inkább azt kellene tudnunk: azzal a költéssel, amely nálunk 1811 előtt kialakult, s amelyet később iskolai vázlatában (X. 494.) a „legújabb kor” „első időszak”-ának nevez, megismerkedett-e már itt, Kisújszálláson? Egy mondata vall erre: „Itt a hazai, főleg az új költői iskolához tartozó olvasmányaimat mindinkább kiegészítém.” — (Az 1855-ös emlékezés már Toldy 54-ben megjelent *Költészet-történetének* korszakbeosztását alkalmazza egykori olvasmányaira.) A prózai emlékezést egy még későbbi verses, alighanem kissé karikírozott, nem okvetlen életrajzi hitelű beszámoló követi, nem olvasmányairól, hanem zsenge költői kísérleteiről: a *Bolond Istók* II. énekének 117—119. versszaka; Csokonai, Kisfaludy Sándor és ismét „Kovács műasztalos” szerepel az ihletők között. Ami a prózai önéletrajzot illeti, a már vázlatosabbá váló emlékezésben bennünket érdeklő adat nem fordul elő, noha a föllépése előtti szalontai évek olvasmányait említi.

Még egy vékony erecske van, amelyen át visszafelé nyomozhatunk: Aranynek élete alkotmányán lejegyzett dalgyűjteménye. Kiadói szerint (Gyulai—Kodály: *Arany János népdalgyűjte*

¹ Az 1855. június 7-én kelt önéletrajzi levelet megelőzi, mintegy előhang gyanánt, egy rövid utalás Tompához ez év január 16-án. „Öreg szüleimnek, kik patriárchai kegyességgel ékeskedtek, egyetlen fia lévén a háznál, velők együtt olvastam a Szent írást, mi, egyéb olvasmány nem létében, szomjazó lelkem első teje vala. Aztán jött a profánus Brunszvic, a Sármany király, Rontó Pál, Peleskei notárius stb.” Mindkét névsorból Gvadányi a jellegzetesen XVIII. századi; egy-egy Gvadányi-reminiscenciát az érett költőnél is találunk: Az elveszett alkotmány V. énekének 77. sorában ilyen a „géczi boszorkány”; a „Hecz, hecz” versike címszava maga és a fogalom is alapulhat a Gvadányi-említett „állatok viadal”-ján; a „heczbe szorított komondor”-ról tesz említést Tompának 1863. december 13-án írt levelében; a forrás a Falusi notárius, amelyet oly behatóan elemez a Gvadányi-árcképbén.

² Találomra: *Elveszett alkotmány* I. 489.; *Toldi szerelme* VI. 7. versszak 5—8. sora: a Déli aggodalom c. verssel párhuzamos kép; A poloská-hoz csatolt Ghazel első sora Csokonai-idézet stb., stb. — A rimkovácsot említi *Elveszett alkotmány* VI. 55. sk.; Gyöngyösy Jánossal, Édes Gergellyel és Mátyásival együtt. Levélben, prózában többször emlegeti a század vég „népszerű” íróit-költőit: Poóts, Mátyási, Lácza; Irányok, XI. 157—158.; Tompának 1856. március 20-án írt levelében; a rimkovács a Báró Kemény Zsigmondhoz c. versben.

ménye, Bp. 1952., 9., 10., 28., 250.) Arany a XIX. század 2. negyedében virágzott dalköltészetet ismerte és jegyezte fel, illetve őrizte meg emlékezetében; anyaga számos egyezést mutat más, 1830 körüli gyűjteményekkel; a szálak azonban nyilvánvalóan visszavezethetők, két nyomon is; az anyag egy része még XVIII. századi eredetű. Ami belőle közelebből a kollektív dalkincsbe sorolható, azt „látható szálak fűzik a régebbi debreceni, sárospataki diákhagyományokhoz, azon keresztül Horváth Ádámhoz” — a „Társas dalok” csoportban meg elég sok a műköltői termék, s ezek egy része 1811 előtti vagy éppen az időszak határán mozog: Csokonai öt dallal szerepel, Horváth Ádám hárommal, Kis János, a mesterkedő Kovács, Szentjóni Szabó, Schiller—Szemere Pál eggyel—eggyel. Szerepel még Fazekasnak, Kazinczynak egy-egy dala. Az anyag a húszas—harmincas évek népszerű dalkincsével egybemosódik; a régiség vagy újszerűség dimenziója nem is akar érvényesülni.

1852-től fogva hivatalból is a régiség felé fordul Arany érdeklődése: az Entwurf nyomán újjászervezett gimnáziumok tanterve — hazánkban először — bevezeti a magyar irodalomtörténet oktatását, mégpedig négy osztályon át: V, VI, VII, VIII. Természetesen nem lehet csak a XVIII. századra korlátozódnia, s most már elsősorban a tanár, a pedagógus az, aki olvas. Tudjuk, hogy maga is akar olvasókönyvet kiadni; tanulmányozza a használatos szakkönyveket, végül is elfogadva, némiképp átdolgozva és kiegészítve Toldy szintetikus-történeti koncepcióját, maga diktált irodalomtörténeti vázlatot diákjainak. Arra nézve, hogy mit olvasott, mit ismert közvetlenül a régiségből, ez a vázlat csak relatív forrás; a nevek, adatok, címek mind Toldyból valók — ameddig ennek kézikönyve ér, tehát éppen a minket érdeklő 1811-es korhatárig; egyről-másról forrása nyomán esetleg csak tudott. Többet tudunk meg, ha az összkép kialakításához az Arany-próza adalékait is figyelembe vesszük: a körösi időszak, majd a szerkesztői évek tanulmányait, tanulmánytöredékeit és bírálatait.

Éppen e tanulmányokból kimutatható, hogy a nyilvánvalóan oktatási céllal indult olvasgatás, a vázlat szerkesztő foglalatosság közben egy komolyabb igény kezd ébredni. A művek szélesebb körű megismerése révén Arany irodalmunk egészére vonatkozóan, ha nem is minden ízében eredeti, de egyéni koncepciója kezd kialakulni; fejlődési vonalakat kezd látni, nagy alkotások, érdekes író-egyénségek közelebből megragadják; a szalontai, debreceni, kisújszállási, még csaknem ösztönösen szerzett olvasmánytömeg is tisztul, rendeződik. Külső ösztönzések is merülnek föl: az Akadémián és a Kisfaludy-Társaságban széket kell foglalnia, folyóiratait tanulmányokkal kell ellátnia. Ebből a foglalatosságból még mindig jut, ha nem is sok, a XVIII. századnak; az Orczy—Gvadányi—Ráday—Baróti Szabó-portrén kívül két töredéke (*Népiességünk a költészetben*, *A magyar népdal az irodalomban*) tartalmaz ilyen irányú utalásokat. Nem szükséges, hogy ezeket most külön idézzem: Arany, a kibontakozó irodalomtörténész, nyilvánvalóan rendszeres, széles olvasmány-alapra igyekszik szert tenni. A *Szép-irodalmi Figyelő*, illetve a *Koszorú* megszünte után Arany, az irodalomtörténész elhallgat (jegyezzük még meg, hogy folyóiratainak glosszáiban, híreiben és szerkesztői megjegyzéseiben is meg-megszólal az irodalomtörténeti érdeklődés) — de a régiséggel, pláne a XVIII. századdal ezután már csak alkalmyszerűen találkozik, olykor nyelvészkedés közben.

A háttér fölvezetése után térhetünk rá közelebbi kérdéseinkre: hogyan viszonyul Arany a magyar XVIII. század irodalmához? Számot kell vetnünk e kérdésföltevés előzményeivel és összetett voltával. Ha közelebből azt számítjuk is e századba, ami 1711 és a nyelvújító mozgalom erősebb kibontakozása, tehát 1811 közé esik, csak a részét fogtuk fel két nagy kérdésszövevénynek. Alapvetően azt kellene kérdeznünk: hogyan is viszonylik Arany a régi magyar irodalom egészéhez, tehát a korábbi századokhoz is, s ezt beárnyékolja a még átfogóbb kérdés: Arany János az irodalomtörténész, nemcsak a múlté, hanem a maga jelenkoré is, nemcsak iskolai vázlaiban, hanem elemző tanulmányaiban és didaktikus árnyalatú bírálatában is. Ezt a bővebb horizontot e fejtegetésünkben nem óhajtjuk felvázolni, de nem is lehet tőle teljesen elszigetelődnünk: a kérdéseket a szélesebb alapról vetjük fel, csupán a válasz szemhatára lesz a XVIII. század.

Magát a főkérdést is több változatban lehet megfogalmazni. Általában: hogyan olvasta Arany a régiséget? Más, történetibb szemhatárral: honnan, milyen álláspontonról néz vissza a régi magyar irodalomra? Arany, éppen a régiség tanulmányozása során, de az „új iskola” eleinte elidegenítő élménye révén is, irodalomtörténészé női ki magát, és eljut egy többszázados történeti fejlődés koncepciójáig; részint átvesz, részint kialakít bizonyos szintetikus kereteket; az egyes műveket, egyéniségeket, irányzatokat ebbe az egészbe kell beilleszteni, értelmeznie és értékelnie. A nagykorúsi évek elejével kezdődhet az a periódus, amikor a régiséget Arany elsősorban az irodalomtörténész szemével olvassa. Sem a kis, sem a nagyobb diákban nem élhetett még ez az érdeklődés. Másrészt nem is csak az ismert serdülő kori szellemi éhség mozgatja ezt az alighanem a későbbi életszakaszok egy részére is áthúzódo könyvfalást: ez a diák már akkor induló költő is, második otthona a betűk világa és a hagyományok dimenziója. Van a magyar régiségben költő, akihez Arany személy szerint vonzódik; diákkorában a periferikus alsóbb irodalmi kultúra természetes szellemi közeg gyanánt veszi körül, ha később tudatosan lejjebb értékeli is, nem vonul ki belőle egészen. Ha speciálisan a XVIII. században maradunk, ennek az alsóbb irodalmi közegnek az indításait megsejthetjük az érett költőben is, az epikus magatartás és perspektíva kialakításában. Van aztán a régiségnek egy valódi vagy esetleg csak föltételezett irányvonala, amelyet Arany előzményül és forrásul tekintett kora nemzeti költészetének megalkotásához, amelyben folytatandó és beteljesítendő hagyományt látott és őrzött. Ebből is rávetődik egy és más a XVIII. századra.

Adva van tehát Arany, az irodalomtörténész és Arany, a költő viszonyulása e századhoz. Vegyük mindkettőt sorra.

I.

Azzal kezdem, hogy ilyen történeti egység, mint XVIII. század, Arany számára nincs is. Ha iskolai irodalomtörténetét és egyéb idevágó nyilatkozatait nézzük: a keret és a korszakolás azonos a Toldyéval.³ A magyar irodalomtörténet „újkora” kezdődik a mohácsi vész után, és tart Bessenyei György fölléptéig, 1526–1772; ezen belül a „harmadik időszak” a szatmári békétől Bessenyeiig terjedő mintegy hatvan évet foglalja magában. (Arany nem ad nevet ez időszaknak.) 1772-vel kezd, 1848-ig viszi a „legújabb kor”-t, s „mert a dolog természete úgy kívánja”, egy „előkészítő” s egy „virágzás” időszakra tagolja; az első terjed a nyelvújítási vitákig, azaz 1811-ig. Bessenyeivel kezd tehát ő is — de a későbbi portréban már úgy nyilatkozik Orczyról: „Ha kiadja verseit iratásuk idejében: ma nemzeti irodalmunk újjászületését nem Bessenyeitől, hanem Orczytól számítónk” (XI. 467). Ha nincs tehát ilyen egységes, az egész századot átölelő korszak, akkor bizonyos szintetizáló erők és folyamatok föltételezése is hiányzik még. Sem Toldy, sem Arany nem akar stílus- vagy eszmetörténetet írni — merő történeti-lenség volna tőlük ilyent kívánnunk. Semmi utalás nem történik a későbbi szintézisek nagy gócpontjára: a felvilágosodásra; a Bessenyei-korszak európai háttere éppen csak fölcsillan, s még (akár Toldynál, akár az ekkori és későbbi Aranyánál) ez az időszak sem az eszmék erjedésének, eszmei irányzatok harcának a hordozója; Toldy bevezeti, Arany átveszi a nagyjövőjű felosztást „iskolák”-ra; e név mögött nem stílusok és eszmeáramlatok rejlenek, csupán idegen műfaji inspirációk. A hiány okát nem kell különösebben keresnünk. Arany is, Toldy is irodalmunk egészét, de főként a kérdéses időszakot olyan alapokon szintetizálja, amelyek a „felvilágosodás”-nak mint magyarázó és szintetizáló tényezőnek alkalmazását méltó lözhetővé teszik. (Arany Orczy-portréjában előfordul ugyan néhány nyugati felvilágosodots neve — Pope, Voltaire —, maga a terminus nem.) Mint majd mindjárt meglátjuk, Arany é-

³ Arany iskolai irodalomtörténetének, valamint irodalomtörténeti érdekű cikkeinek, tanulmányainak adatait és szövegét az akadémiai kiadás X. és XI. kötetéből vettem; lapszám-utalásaim, ahol ilyeneket szükségesnek látok, e kötetekre vonatkoznak.

Toldy történetiszemlélete, szintetikus kategóriái — noha közös nevezőre egyáltalán nem hozhatók — gyökerüket nézve romantikus jellegűek, s koruk önszemléletét vetítik vissza a XVIII. századra, illetve azt emez önszemlélet igazolása gyanánt építik be a maguk koncepciójába — ennek támogatásaképp az akkori felfogás szerint nem volt szükség a „felvilágosodott” jelenségekre.

Fordítsuk most figyelmünket ezekre a szintetikus kategóriákra, amelyek már Toldy költésztörténetében megvannak, de Arany vázlatos előadásából még jobban kitapinthatók. Megértésükhöz első fogódzónk az 1711 és 1772 közötti, legpregnansabban XVIII. századi időszaknak merőben negatív szemlélete. Toldy ezt, *A magyar költészet története* 27. előadásában, „az irodalmi hanyatlás korá”-nak nevezi; ezt a hosszú jövőre számító megjelölést, nem a címben, de a szövegben átveszi Arany is: „a szatmári békekötés után következő mintegy hatvan évet” ő is úgy tekinti, „mint az irodalom hanyatlásának időszakát”. A vázlat a „legújabb kor” első időszakát „az irodalom újrakedése” címmel indítja, s e szavakkal kezdi: „Ama szomorú hanyatlás után, melyet irodalmunk a XVIII. század elejétől mutat . . .” (X. 491., 494.) Az Orczytanulmány ezt nyomatékosan megismétli: „Faludi és Amade óta (kik szintén csak írtak, nem nyomtattak) alig akadtt figyelemreméltó a magyar költészet terén. Az egész XVIII. század Orczyig, úgyszólván meddő volt költői termelésben — nagy hallgatás az, melyet ő megszakít” . . . „Oly korban szólalt meg, midőn a költészet halálos dermedtségben feküdt.” (XI. 467., 475.) Ha ez időszakról szólnak, a hanyatlás, pangás, tespedés kifejezései váltogatják egymást. Arany is, Toldy is ezt csakis a költészetre érti; XX. századi, főként mai szemléletünk, a korszak egészét tekintve, bizonyos fókig túllépett ezen a felfogáson.

Ezt a „hanyatlás”-elvet és Toldynak különösen századunkra vonatkozó rendszerező elveit a keletkezésük körüli magyar évtizedek értetik meg. Maguk az évszámok is beszélnek: azok az előadások, amelyeket Toldy *A magyar költészet történetében* publikált, az 1853—54-es egyetemi tanévben hangzottak el, noha az anyaggyűjtő és rendező munka évtizedekre visszanyúlik, olyan évtizedekre, amelyek szelleméből néhány fő tendencia tovább él a Bach-korszakban. Az új szemléletnek szüksége van arra a történelmi fél-vákuumra, amelyet 1711 és 1772 közé vetítenek, hogy annál dinamikusabban és elementárisabb hangsúllyal bontakoztathassa ki azt, ami rá következők: az 1772-vel induló „újjászületés”-t. Ebben a megjelölésbe kell kapaszkodnunk: Toldy nyomatékosan használja; 28. előadásában nevezi azt, ami kezdődik, az „újjászületés” korának; mint láttuk, Arany „újrakedés”-ről beszél, más helyen (IV. szakasz 5. §.) „az irodalmi újjászületés ezen korszaká”-ról. A szó, egy-egy alakváltozatban, végigjárja Beöthy Zsolton át az egész magyar polgári irodalomtörténetírást; ott van a „nagy Pintér” korábbi változataiban is.

Mondom: ez a szó igazít bennünket útba. A XIX. század kezdő, esetleg a XVIII. záró évtizedeit nemcsak hazánkban tekintette az egykorú eszmélkedés és a későbbi számvetés „újjászületés”-nek; különböző európai, főként közép-európai nyelvek teremtik meg a szó valamilyen alakváltozatát — önmagukra alkalmazva. Az „újjászületés”, Toldy és Arany korszakfogalma, európai érvényű kulcsszó gyanánt lepleződik le, mint egy népről-népre vándorló mozgalom megjelölése. Úgy tudjuk, hogy először Itáliában kapott nevet; ott „risorgimento”-nak hívták; az olasz törekvésekben látja a nemzeti kérdés egyik modern szakértője (Lemberg) azt a modellt, amely Közép- és Kelet-Európában továbbhat — s ezt a modellt nevezi ő „risorgimentonacionalizmus”-nak. A magyar „újjászületés” tehát korhoz, éppen ez évtizedekhez kötött elnevezés, s amit jelöl, azaz a nemzet-eszme aktív erőként való kibontakozását, a társadalom életének a nemzet-eszme alapján való szervezésére irányuló törekvéseket nevezük ma inkább reformnacionalizmusnak; ennek önszemlélete tükröződik a szóban. Nem kell különösebben bizonygatni, hogy ez a (nem pejoratív értelemben vett) nacionalizmus tovább él a Bach-korszak viszonyai között — mindenesetre módosul annak klímájában, sőt egyes tendenciái még föl is erősödnek. E tendenciák közepette jön létre, és csakis belőlük érthető meg Toldy irodalomtörténeti szintézise, amelyet Arany is átvesz.

A risorgimento-nacionalizmus szemléletében adva vannak azok a fő tényezők, amelyek egy nemzet létét konstituálják: a nyelv, a közös eredet, a nemzeti irodalom, ebből továbbfejlesztve a nemzeti sokoldalú kultúra, megfelelő kulturális intézményekkel; nemzeti mítosz és ezt hordozó történet szemlélet; ha a mozgalom kellő intenzitást ért el, célul tűzheti ki az önálló, független nemzetállam kiharcolását.⁴ A mi történelmünkben szépen megfigyelhető a motívumok fokozatos kibontakozása Bessenyeitől 48-ig. A Bach-korszakban már azt kell bizonyítani, hogy a magyarság valóban nemzet; ezért, a fenyegetettség árnyékában, egy-két tendencia háttérbe szorul ugyan, de a többi annál is inkább felerősödve él tovább. A védendő és dokumentálandó nemzetiség szférái időben és tartalomban ki is bővülnek (zene, tánc, képzőművészet, szaktudományok, oktatás).⁵ Ilyen, az előző évtizedekben is megvolt, de most felerősödő tendenciákként véljük fölismerni a következőket:

a) A történelmi és irodalmi hagyomány vonalának megnyújtása, minél hátrább, minél ősbibb időkbe. Toldy költésztörténete első előadásában: „Van irodalmunk, sokkal régibb, mint azt sok tudós, magyar tudós, sőt magyar író és költő csak álmodja is.” Szükség van az ősiség és a folytonosság bizonyítására; az önálló nemzetiség egyik dokumentuma az, hogy volt vagy fent is maradt ősi, kollektív, népi költészete. Ahol ilyesmi nem maradt fent, akár hamisítottak is; a cseh ún. királyudvari kéziratot Toldy 1830-ban e szavakkal mutatja be: „egy hajdani, erővel teljes nemzeti élet tanúi”, tanúi, hogy „a nemzetnek voltak dalosai, hogy a nemzet írt”. A (még akkor le nem leplezett) hamisítvány magyar fordításának olvasásakor sóhajtott fel Arany 1857-ben (Tompához április 19-én írt levelében): „Most olvasom a Riedl prágai tanár által fordított cseh költeményeket. Erőtlen néppoezisz maradványai a messze hajdanból. Csak nekünk nincs semmink!” A risorgimento-nemzetfogalomhoz különösen hozzá tartozott az ősi, népi eredetű nemzeti eposz föltételezése; ez magyarázza a Homérosz-kultuszt is. Az „ősköltészet” kutatásán belül ezért lesz olyan — tisztán tudományos szempontból nem indokolható módon — égető kérdés Arany és a kor számára: ha nem maradt is ránk, de volt-e nekünk is valaha, talán az Árpádok korában, „naiv eposzunk”? A nemzeti öntudatnak volna szüksége erre a naiv eposzra — hogy ebben se maradjunk le ama nemzetek mögött, amelyekben az ősi költészetnek egy ilyen imponáló darabja fennmaradt. (Nibelungok, Kalevala — hogy Homéroszról ne is szóljunk.) A Toldy-féle *A magyar költészet története* sem kezdődhet mással, mint a „hun költészet”-tel, a magyarok „ókori” költészetével, a régi magyar hősmondával; a „hunmagyar költészet”-nek, a hun és a magyar „mondakör”-nek Arany is egy-egy fejezetet szentel vázlatában.

b) Ezzel az ősköltészet kutatása belekapcsolódik egy másik tendenciába: a nemzeti felújulási mozgalom igényli a nemzeti mítoszt, az eredet és a mondai őstörténet mítoszát; ezt nemcsak az irodalomtörténet, hanem főként a történetírás szolgáltatja, s teremt egy bizonyos történelmi köztudatot. Etelét és Budát már a XVIII. századi latin nyelvű epika is megéneklé; 1731-ben Kazy Ferenc antikizáló Hunniást ír; a hun—magyar azonosság tudata nem a Bach-korszakban születik meg — de ekkor nemcsak újabb virágzását éli, hanem az irodalmi és történelmi szaktudományi kutatásnak is elemévé válik, annyira, hogy a későbbi pozitivisták tudományának elég nagy fáradságába kerül ennek a tudatnak a lerombolása. A polgári korszakban ez nem is sikerül teljes mértékben. Többek között ez az a háttér, amelyből Arany hun eposz-terve megszületik.⁶

⁴ Eötvös mondja ismert Petőfi-tanulmányában, 1847-ben: „Irodalmunk nem egy, már erős nemzetiségből fejlődött ki, hanem egyesek által éppen a nemzetiség kifejtésének eszközéül használtatott.”

⁵ Arany e korbéli költeményeinek ismétlődő motívuma a magyar tánc leírása: Bolond Istók I., A lacikonyha, Daliás idők, az Édua-türedék.

⁶ L. bővebben Krk. IV. 212, Arany hun eposzának jegyzeteiben. A krónikákat, e hiedelem alapjait, 1853-ban hozatja meg magának.

c) Toldy Költészettörténetének előszavában olvassuk a következőket: „A história, mai álláspontján, nem szorítkozik már az államok harci élete s hatalomviszályai megismertetésére; hanem hasonló figyelmet fordít a szellemnek az egyház és törvényhozásban; sőt a társas életben, a vallás, bölcsészet, költészet és tudományban, a művészet- és iparvilágban nyilatkozó fejleményeire, melyek sokkal sajátabb birtokai a népeknek, mint a harci és birodalmi események . . . s ehhez képest a népek nem annyira a külső, mint a belső történelemben keresik büszkeségük és dicsőségük legméltóbb címeit. Nálunk eddig csak egyes részei e belső történetnek, s mondhatni csak a legutóbbi években, kezdtek műveltetni. Jogéletünk, vallás- és egyházi phasisaink, műveltségünk, irodalmunk, művészeti és szorgalmi igyekvéseinkről még nem szólnak átkaroló s mélybe ható történeti művek . . .” (de rámutat arra, hogy már vannak figyelemreméltó kezdemények). Íme: a nemzeti kultúrába be kell vonni a nemzeti tudományokat is; nemcsak az az igény áll e célkitűzés mögött, hogy magunkat és múltunkat tudományosan megismerjük — egyáltalán nem a későbbi értelemben vett historizmus tehát a hajtóerő, mint inkább az a vágy, hogy önálló nemzetiségünket a nemzeti tudományok megeremtelésével is dokumentáljuk. A tudomány a nemzeti lét egyik eleme; ilyen értelemben nálunk is, másutt is, különösen a filológia és a történetírás a risorgimento teremtménye; a korábbi kezdeményeket nálunk a Bach-korszak közvéleménye veszi pártfogásba.

d) Ugyancsak ebből a szellemből érthetjük meg a Bach-korszaknak, különösen nemzeti romantikájának igyekezetét: kutatnunk kell, fel kell tárnunk a szellemi műveltség alsóbb szintjeiben, a népi és táji adottságok területén, ún. nemzeti sajátosságainkat. Ez évtizedet is érdeklík népköltészet és népszokások; nem véletlen, hogy Jókai a kárpátfalvai mulatozások műsorába beleszővi a pünkösdi királyválasztást. Az pedig mindenképpen több tudományos véletlennél, hogy Arany az önkényuralom első éveiben jön rá a „magyar nemzeti versidom” nyitjára. Az érzelmi indítékra a Vojtina-levelek néhány sora mutat rá:

Van a' magyarnak . . . úr Krisztus, mi van!?
Saját mértéke: népdalaiban,
Melyet kitáncol a paraszt legény,
És Farkas Józsi oly szépen kihúz . . .

És érezteti ezt a Versidom-tanulmány befejező része is: „Mert hogy e ritmus az ódon és újabb idegen formákkal szembe létezett s létezik, az tény: minő joggal? nem kevesebbel, úgy hiszem, mint a magyar zene és tánc.” Nem szabad tehát rosszalnunk, „azon legújabb törekvést, mely több-kevesebb öntudattal működén, a magyar ritmusnak a költészetben is vissza akarja adni a nemzet kára nélkül el sem idegeníthető jogait”. Figyelemreméltó még a vágás a ritmusérzék „kozmpolita”-ságára.⁷

No de térjünk fonalunkhoz vissza. Toldy publikálja költészettörténetét, Arany alapul veszi, és vázlatban is rögzíti a maga erre épülő rendszerezését. Mindkettőt csak akkor értjük igazán, ha megfigyeljük: hogyan érvényesülnek bennük a risorgimento-nacionalizmusnak a Bach-korszakban fölerősödött tendenciái — s Aranynál persze még külön rá kell mutatnunk: hogyan érvényesülnek ezek a XVIII. századról alkotott képen. Toldy is, Arany is erről a nézőpontról tekint vissza a régiségre — ez igazítja el az anyag kiválasztásában és történeti rendszerezésében is.

⁷ L. még a Népdal-tanulmányban, XI. 389, a nép és a gyermekek ösztönösen magyar ritmusérzékéről: „A magyar dalformák a népnél nem kölcsön vett, eltanult, idegen alakok, hanem lelkének oly primitív, sajátos, bár megfeyjhetlen nyilatkozásai, mint maga a nyelv . . . Nincs hát semmi szükség bizonygatni, hogy a magyar népdal formái eredetiek, a nemzet géniuszának sajátjai . . .”

Toldy, első előadásában, célkitűzés gyanánt azt mondja, hogy a „nemzeti irodalomtörténet” gazdagságából „ezúttal annak csak egyik ágát, a *nemzeti költészet történetét* veszem fel foglalkodásunk tárgyaul”; előző „középkori” irodalomtörténetének bevezetésében (Pápay nyomán) ő is kétféle magyar irodalomtörténetet ismer: egyetemes, amely a nemzet keretén belül bármely nyelven írt, nemcsak költői, hanem tudományos műveket is rendszerez — és nemzetit, amely a nemzeti szellemnek a nemzet nyelvén költ, elsősorban költői alkotásaira szorítkozik. Ezt veszi át tőle Arany is, vázlatának I. §-ában: „valamely nemzet irodalomtörténete lehet *egyetemes*, midőn mindazt befoglalja, amit azon nemzet tagjai bármely nyelven írtak; lehet *nemzeti*, mikor csak a nemzet nyelvén írottakra szorítkozik. Mi csupán a *magyar nemzeti irodalom története* I. 1851.) még az „egyetemes” alapról indult: noha csak a mohácsi vész, tárgyalta a hazai latin, szláv és német nyelvű irodalmat is; maga a tárgyalás és az „egyetemes” szándék nem hatálytalanítja azt a gesztust, amellyel Toldy — és nyomán Arany — a hazai idegen nyelvű irodalmat elvileg kizárja a „nemzeti irodalom” köréből. Tudjuk, hogy volt korai elődjük: Pápay Sámuel, aki a „literatúrát” a nyelvhez kötvén, a magyar nyelvűt ismeri el nemzeti irodalomnak — s idegennek nyilvánítja a latin nyelvűt.

A risorgimento szelleme teszi indokolttá az irodalomfogalom ilyen összébbvonását a magyar nyelvű irodalomra és főként költészetre, s a hazai latinság teljes kirekesztését; Toldy költészet-története és nyomán Arany iskolai vázlata ezt az elvet azután radikálisan keresztülviszi. Latin nyelvű krónikáink csak azon a réven szerepelnek, mert bennük fedezik fel a mondákat, a keresett ősköltészet közvetítőként értékelik tehát őket. Galeotto, Bonfini, Janus Pannonius neve előfordul ugyan, de nagy irodalmi közegük: a magyarországi humanizmus mintha nem is lett volna. Aranynál a „híres latin költő, Janus Pannonius” csak azért említették, mert magyar verseket is írt, amelyek persze nem maradtak ránk. (Toldynál Janusnak még a neve sem fordul elő.) Gondolhatna az ember a gimnáziumi oktatási keretre, amely szűk voltával vagy nevelési célzatával indokolhatta ezt a leszűkítést — de elgondolkoztat az a körülmény, hogy Arany számos későbbi irodalomtörténeti írásában sem vesz semminemű tudomást a hazai latin költészetéről. (Persze: külön kérdés: mit ismert belőle egyáltalán — az 1526 előttről Toldy előző kötete nyomán tudnia kellett.)

Ez a szemlélet hat ki a XVIII. századról, különösen annak első kétharmadáról alkotott képre is; ez a szemlélet indokolja azt, hogy a század összképe hanyatlás és újjászületés két hullámára van fölépítve (voltaképpen már Pápay Sámuel óta). Ez évtizedben már a nagy költői diadalog és eredmények után, a nemzeti mozgalom tetőpontjáról, a már célbavett nacionalista kellékek tudatában és részint birtokában néznek vissza — érzésük szerint mintegy a nullapontra. Az 1772 előtti időszakról a legújabb összefoglalás: az akadémiai kézikönyv is leszögezi, hogy uralkodik benne az „eldeákosodás szelleme”; a magyar nyelvű irodalmi törekvések „elhanyagotlanak”, ez a „nyelvi hanyatlás” kora. De a mérleg másik serpenyőjébe lehet vetni — mai szemléletünk alapján — az ugyanazon évtizedekben felvirágozott, persze erősen katolikus szellemű latin nyelvű epikus és drámai irodalmat, sőt a tudományos irodalom kezdő nagy alkotásait is. Alszeghy Zsolt (*Nemzetiellen-e irodalmunknak úgynevezett „nemzetiellen” kora?* It. 1942.) alapos ismertetésben mutatja ki, hogy a maga értelmében vett hazai, sőt hazafias tematika masszívan jelen van ezekben az évtizedekben, amelyeket Arany és Toldy után a tollat erősebben megnyomva Beöthy „nemzetiellen” kornak nevezett; a latin didaktikus, panegirikus és epikus költészet is énekli a magyar múltat, a magyar hősokeket, a tájakat és a földet, a viseletet, a magyar föld asszimiláló erejét, sőt a magyar nyelvet is dicsőítik — latinul; a nemzeti tudat számos későbbi elemének megléte is konstátálható tehát — mindez azonban még a risorgimento előtti korszak merőben más nemzetszemléletébe, egy katolikus és dinasztikus jellegű történelmi mítoszba van beágyazva. Bizony nem Bocskai, Bethlen, Thököly és Rákóczi a példaképek, hanem a hit és haza (nyilvánvalóan a katolikus hit) bajnokai; a szent királyok és a Habsburg-párti nagyok. Hazánkat Isten alapította, szent oltalmazók védték, a vallás tartotta

fenn; a magyarság a katolicizmusnak van elkötelezve; minden baj oka az eretnekség, a protestantizmus.

Érdekes és nyilvánvalóan éles konfrontációra nyílt volna alkalom a Bach-korszak nacionalizmusa és ez akkor már történelmileg messze túlhaladott szemlélet között (hozzászámítva Arany protestáns és tiszántúli gyökereit), ha bizonyítani tudnánk, hogy Arany ismert valamit ebből a csaknem kizárólag katolikus szerzetesek-művelte költészetből. Egyes alkotásokról lehetett éppen tudomása, de az egész irodalmi kultúrát mint olyant semmiképp sem látta át.⁸ Az a valószínűbb, hogy ez a kultúra a maga nemzetszemléletével együtt úgy alámerült a risorgimento áramában, ahogy ez az időszerűtlen felépítmény-elemekkel történni szokott. Alámerült annyira, hogy még talán katolikus körökben se igen tudtak róla.⁹ A magyar irodalomtörténetet a Bach-korszak katolikus iskolái Lonkay Antal terjedelmes olvasókönyvéből tanították; maga Lonkay is katolikus volt, és szerzetesnek készült. A szöveggyűjteményt megelőző irodalomtörténeti vázlat — a szerző vallomása szerint is — teljesen Toldyhoz igazodik. A magyar irodalomtörténet nála is lehet „egyetemes” és „nemzeti”; a hazai latin nyelvű irodalmat mind vázlatában, mind bő szemelvényeiben teljesen mellőzi, noha még világirodalmi olvasmányokat is közöl magyar fordításban. Kezdetből fogva nemzeti, nyelvközpontú a szemlélete. „A nemzeti irodalom Mátyás alatt sem nyert nagyobb lendületet. Cesinge János, másképp Janus Pannoniust nem lehet mellőzni; Európa újlatin költői közt magának halhatatlan hírt szerzett, s tehát mint ilyen, ti. latin költő . . . hazánk latin íróihoz sorozandó ugyan” [de érdeme, hogy magyarul is írt]. Figyelemre méltó, hogy Lonkay bő olvasmánykészlete erősen katolikus színezetű, magyar és világirodalmi szemelvényeiben egyaránt, az aulikus szellem is érzik rajta, de a protestáns vallási irodalmat is illőleg méltatja. Mintha ő sem tudna a XVIII. századi katolikus latin költészetéről, ez a „hatodik időszak” az ő korszakolásában is: „A magyar irodalom és nyelv hanyatlása, 1711—1772.” Sajnálattal említi, hogy ez időszakban hazánkban idegen nyelvek (latin, francia) jutottak túlsúlyra.

A nemzeti nyelvi és irodalmi újjászületés így válik az 1772-vel kezdődő időszak fővonalává. Ennek ábrázolásában aztán Aranynak — akarva, akaratlanul — ki kell nőnie Toldy gyámsága alól: „A magyar költészet története” Kisfaludy Sándorral és a századelő színi mozgalmainak ismertetésével zárul. Arany, megint a risorgimento szellemében — átrendezi és továbbfejleszti Toldy szintetikus kategóriáit: a „legújabb kor”-t két időszakra osztja: az *előkészítő* időszak, amelyet mi még a XVIII. századhoz sorozhatunk, tart „Bessenyei fölléptétől a nyelvújítási forrongásig”, 1772—1811; a második „a nyelvújítási vitáktól a forradalomig”, 1811—1848. — „Ez a *virágzás* időszak.” A fejlődési vonalat is továbbviszi, egyelőre Toldy nyomán: a cél az „új iskola” kialakulása; ebben találja meg az újjászületés a maga értelmét és beteljesedését; az 1811-ig terjedő évtizedek — a szétágazó „iskolák”-on át vagy rajtuk túlhaladva — ezt készítik elő. Az „új iskola” elnevezést, amelyet egyebütt is használ, Toldytól veszi — magáról az iskoláról ő ad itt először összefoglaló képet. Mindez még Toldy szellemében is elmeget, de amikor a „lantos költészet” ismertetésében Vörösmartyn, Bajzán, Garayn túlhalad, így folytatja: „Midőn így az új iskola virágzása tetőpontján állana, Vörösmarty és Garay ragyogó neve mellett egyszerre egy igénytelen név lőn olvasható, majd Petrovics Sándor, majd Pönögei

⁸ Toldy tud erről a latin költészetéről, MKölt. II. 97.: „a középnemességnél a jezsuiták buzgósága által a deák irodalom jutott kirekesztő uralomra” — noha ez a megállapítás a szöveg összefüggésében inkább érthető az ókori klasszikusokra, mint a XVIII. századi produkcióra. Könyvtárában a magyarországi latin irodalom erősen képviselve volt.

⁹ Az Entwurf nem engedélyezte a magyar történelem tanítását, csak az egyetemes történelem belüli. Amikor 1861-ben a hazai történelem újból bevonult az iskolába, mindenütt Horváth Mihály könyvéből tanították. Ennek ellensúlyozására íratott a Helytartótanács új tankönyvet Frankl (később Fraknoi) Vilmosossal; ez megint a XVII—XVIII. századi történelem dinasztikus-lojális-katolikus szemléletét akarta népszerűsíteni, de teljesen sikertelenül. (Az adatra Bíró Sándor kandidátus, a magyar történelemtanítás múltjának kutatója figyelmeztetett.)

Kiss Pál, végre *Petőfi Sándor* alakban, mely hivatva volt amazokat nemsokára háttérbe szorítani . . . így látjuk őt, mint irányadóját a legújabb magyar lírának, melynek feladata volna *nemzetien népszerű* lenni, s ez az, mit fentebb *legújabb iskolának* nevezünk.” S követi ezt a Petőfi- és a Tompa-fejezet. A szintézis, a fejlődési koncepció itt már kilép Toldy és a risorgimento égőve alól — aminek bővebb kifejtésére mindjárt rátérek majd.

Előbb azonban időzzünk el annál a képnél, amelyet Arany az előkészítő időszakról ad. Most nem az egyes írók és művek miniatűr-bemutatása érdekel bennünket, hanem az időszak egészének a risorgimento szellemében való ábrázolása. Ennek jelentőségét növeli az, hogy — nyilvánvalóan nem teljesen előzmények nélkül, de — a képet teljességében magának Aranynek kellett összeállítania. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az a korszakmodell, amely 1772 és 1811 között érvényesül, voltaképpen Arany feldolgozásában végighúzódik irodalmunk egész történetének valamennyi izületén; az 1526 előtti századok ilyenmű taglalására Toldy előző műve is adhatott inspirációt. A modell ismertetésében tehát visszautalhatunk a XVIII. század előttre is.

Nos, említettük már, hogy az „újjászületés” első erővonala a nemzeti nyelv uralkodóvá tétele és kiművelése körüli harcokba fut bele. Az az ellenfél, amely ellen az induláskor védekeznie kell, mint erre költészettörténetében Toldy is rámutat, a latin volt; de a Bach-korszaknak is volt nyelvi téren védekeznivalója; a fenyegetés még talán erősebb is. Bizonyos múltbeli előzményekre és mintegy természeti jogokra időszerű volt tehát hivatkoznia. A középkor első, Szent Istvánnal kezdődő időszakában külön fejezet található: „A magyar nyelv a polgári életben és az egyházban”; noha a latin nyelv is „beharapódzott”, és bizonyos területeken használatba jött, „mindazáltal a magyar nyelv sem szűnt meg az udvar, a nagyok s az országos élet nyelve lenni”. A következő időszak vázlata folytatja ezt a fonalat, „A magyar nyelv a nyilvános életben” — a magyar nyelvet még I. Károly sem szorította ki udvarából, „sőt fiai nevelését egészen magyar szellemben, magyar nevelő által folytatta”. „Ez időszak folytán a királyi udvar nyelve magyar volt.” A téma minden időszak tárgyalásakor előkerül, a hódoltság idején „Erdélyben és Magyarország azon részeiben, melyek az erdélyi fejedelmek alatt voltak, a magyar nyelv minden nyilvános ügyeknél országszerte divatozott”. Az „újjászületés” időszakára térve, külön fejezet ismerteti „A nyelv ügye” címen a megyék harcát II. József nyelvrendelete ellen; a „nemzetben fölébredt a nyelve iránti féltékenység, s át kezdte látni, hogy eddig mily bűnösen elhanyagolta azt”, — s ezután regisztrálja a magyar nyelvűség kiterjesztésének egymást követő mozzanatait. Majd a nyelvújítás ismertetésében foglalja össze: „Az ekképp diadalra jutott új magyar nyelv meggyőzte a kétkedőket, hogy az a közügyek folytatására nem kevésbé alkalmas, mint a latin . . . s így nyelvünk, mint *diplomatikai nyelv* is teljes diadalát ünneplé.”

Ezek után elég lesz röviden utalni arra, milyen nagy figyelmet fordít Arany éppen korszakunkban az „újjászületés” másik nagy dimenziójára, a nemzeti lét kulturális intézményeinek kialakulására. Említi a századforduló írói szervezkedési kísérleteit, a „Tudós Társaság” felállításának előjatekkeit; ugyanitt behatóan szóba kerülnek első szintársulataink; nem marad említetlen a Nemzeti Múzeum megalapítása; ezt egyenesen „nemzeti kincs”-nek mondja, alkalmazva rá az „újjászületés” szemléletének legmagasabb értékjelzőjét. S éppen ez is utal egy olyan jelenségre, amely általános érvényű a Bach-korszakban, s amelyen az évtized klímájának nyomását közvetve lemérhetjük: az irodalmi értékelésbe, visszamenő hatállyal is, a pusztán esztétikai normák mellett az esztétikán-túliak is erősen belezácsolódnak. A „nemzeti”, nemesebb és igen gyakran vulgáris változatban, esztétikai (félig-meddig moralizáló) érték kategória gyanánt lép föl. Érvényesülését a nagyobb keretekben jelzi az „újjászületés” első időszakának egész beállítása (Toldynál is, Aranyánál is). Ma már tudjuk, hogy az „újjászületés” nem utolsó sorban európaiosodást is jelentett, régi hagyomány követése mellett élő eszmei és esztétikai impulzusok beáradását. A mozgalomnak ez az aspektusa alig-alig dereng föl a korszak itteni bemutatásában, egy helyen utal Arany „a megifjodott német költészet *példájára*”; a neveze-

tesebb fordításokat számba veszi ugyan, de mélyebb háttérrel nem vetít mögéjük. Ellenben az irodalomtörténeti vázlatban, majd később az írói arcképekben találkozunk ilyen kifejezésekkel: a „szívvel-lélekkel magyar”, a „tösgyökeres magyar” Orczy, a „romlatlan magyarság fajképe”, aki annyira magyar, hogy egyik idegen irodalom utánzójának sem mondható (XI. 468., 475.) (ez Bach-korszakbeli főurainknak is szól, annak is itt világlik meg értelme, hogy szinte Orczynek tulajdonítja a „megújhódás” korszakkezdetét); „Dugonicsnak kétségtelen érdemei vannak . . . a nemzeti érzés terjesztésében . . .” Amikor Ráday metrikai újítását értékeli, azt mondja: „ne Schiller és Goethe remekeivel hasonlítsuk össze”, ha a korábbi, kisebb elődök-höz mérjük: „a magyar kezdemény nem fog pirulni mestere, a német irodalom előtt” (XI. 509.).

Azt kérdeztük fentebb: honnan, milyen álláspontból, milyen szemlélet magaslatáról tekint vissza Arany a régiségre, többek közt a XVIII. század irodalmára. Ezt az álláspontot a risorgimento-nacionalizmusnak a nemzeti kultúrára vonatkozó követelményeiben véltük megtalálni; Arany korábbi politikai—közéleti érdeklődése révén maga is átélhette ezeket a követelményeket, Toldy frissen megjelent költészettörténete aztán töményen közvetítette hozzá. Nagy vonalakban tehát igaz az a megállapítás, hogy Arany Toldy szemével nézi a XVIII. századot (nem szolgálja persze: a *Törökországi Leveleskönyvet* a *Költészettörténet* 27. előadása meg sem említi, Arany vázlatát szinte „remekírói” rangra emeli) — szóval: úgy látszik: Arany a virágkor, az „új iskola” Vörösmartyban és kortársaiban elért kiteljesedésének magaslatáról (amelyet Toldy még a fejlődés felül nem múlható tetőpontjának hitt) néz vissza az „újjászületés” időszakára és az ezt megelőző hanyatlásra. Ha aztán az Arany-féle vázlat apróbb részleteit is megnézzük, hozzá még későbbi irodalmi tanulmányait is figyelembe vesszük — előbbi megállapításunkat már csak bizonyos határok közt tarthatjuk érvényesnek. Nemcsak a sorok közé rejtve, hanem nyíltan kimondva is megjelenik egy másik, a Toldyétól elütő koncepció, Arany saját irodalomfejlődési koncepciója, ezt az elméletet pedig már a „legújabb iskola” átélése és tanulságai érelik meg. A „legújabb iskola” Petőfivel kezdődik, és benne éri el első diadalait; a Petőfi-élmény és természetesen a saját maga költői gyakorlata is belejátszik abba, ahogy (nem annyira vázlatában, mint inkább későbbi tanulmányaiban) a régi magyar irodalomról alkotott képét körvonalazza, és belejátszik nyilvánvalóan abba is, ahogy a XVIII. századra visszanéz. E második, sajátabb, az elsőtől alig harmonizáló fejlődési koncepció bemutatása előtt azonban alapos kitérőt kell tennünk.

II.

E másik szemlélet központi gondolata: az irodalomnak a „népköltészet” forrásaiból való megújhódása — tehát egy mástípusú „újjászületés”. Hogy eligazodjunk, a szemlélet kulcsfogalmait kell tisztáznunk — legelőször azt: milyen volt Arany népfogalma, mit tartott „nép”-nek; többé vagy kevésbé tudatosan milyen társadalmi hordozóra gondolt, amikor népiességet és népköltészetet emlegetett? Egy-egy levélbeli, ill. tanulmányba beleszórt nyilatkozatából lehet kiindulni; azokat veszem előre, amelyek a magyarság régi évszázadaira vonatkoznak.

„Ha én valaha népies eposz írására vetném fejemet: a fejedelmek korából venném tárgyamat. Festeném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak . . . a fejedelmet atyának, patriarkának, elsőnek az egyenlők között. Festenék szabad hazát, közös hazát . . .” (Levele Petőfinek 1847. febr. 28. Megismétli rövidebben Szilágyinak, 1847. nagypéntek: „A *nép-eposz* még tervben sincs meg. Lehetne venni ilyet a vezérek, főleg Árpád korából. Akkor még az egész magyar nép szabad és harcos volt.”)

„Akkor származott az a híres törvény, mit *arany bullának* hínak, akiben a nemesség (akkor a magyar mind nemes volt) jussai mind helyreállítottak . . .” (a *Mik voltunk, mivé leszünk* c. népszerű politikai cikkből, 1848. okt. 19.)

„A nép, az Árpád vezérek, első királyok népe szabad nemzet vala, csak kevesen és apránként süllyedtek szolgaságba . . . Azt sem kell felednünk, hogy midőn ama régiebb korban *népdal* forog szóban, semmi ok egyedül a köznépre szorítkozni. A harcias, vagyonos nemesség, az írástudatlan *paraszt* urak nem valának még kifejlődve annyira az eredeti naiv állapotból, hogy közöttök egyéb dal, mint a népies, kelendő lehetett volna. Egy felől néhány írástudó, elszigetelt, irodalmi kísérletekkel; másfelől a nemzet egésze, erőteljes naiv állapotban, szabad ég alatt, a cselekvés mezején: ez a magyarság képe jóformán a mohácsi vészig, sőt némi módosítással még azután is.” (*A magyar népdal az irodalomban*, XI. 385., 1860 körül.) Nagyjából ezt mondja a *Naiv eposzunkban* is: „midőn a *nép* és *nemzet* egy jelentéssel bírt, midőn a nemzet színe—java, bár külsőleg miveltebb, csinosabb, daliásabb, — szellemileg épp oly naiv állapotban élt, mint a köznép”.

A népies politikai cikk megfogalmazása szándékosan szimplifikál, de a többi nyilatkozattal egybevetve a felfogás nyilvánvaló: a korai időkre visszavetítve Arany a magyarságot egységesnek, társadalmilag osztatlan egésznek képzi el — igaz, hogy elsősorban a kultúra, a költészet felől nézi. Az ő „nép”-e tehát ekkor még semmiképpen sem jelenti az „alattvalók”-at, az alárendeltet, a társadalom alsóbb osztályát vagy pláne az alakatlan tömeget. A rendi vagy osztálykategóriákat ekkor még mellőzhetőnek véli; „nép” és „köznép” határai egybefolynak. Az előbb idézett Petőfiinek szóló levél az ősi vérről beszél, amely „résztint csatateren folyt el, résztint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik” — tehát a biológiai tényező, a származás és a közös eredet is számít. Amennyire e szavakból megfogható, a „nép” itt *etnikai korpusz*, etnikai közösséget jelent — közös eredetű, egynemű (keveretlen) és egy nyelvű, biológiailag erős, harcias és aktív csoportot. A „naivság” kétszeri hangoztatása a szellemi kultúra egy bizonyos jellegzetes fokára utal: világnézete, észjárása, valóságtudata ha nem is primitív, de archaikus; a „naiv szemlélet” a mesei—mondai, mágikus—samanisztikus elképzelésekben fejeződik ki. Ez a korpusz „írástudatlan”, szóbelileg hagyományozó, a saját földjéhez és életköréhez tapadó; a maga észjárásában és kultúrájában érintetlen a fogalmibb, racionalista világnézettől, főképp pedig érintetlen mindenfajta idegen, pláne felsőbb kultúra behatásaitól. (Az irodalomtörténeti vázlatban az őskor az „önálló nemzetiség” kora.)¹⁰

Könnyű észrevenni, hogy amit Arany a múltba visszavetít, az Herder és a romantika népfogalma; talán nem könyvből tanulta, hanem maga is így élte át; egyébként benne volt az évtizedek levegőjében; Erdélyinél, aki hatott is Aranyra, szintűgy megtaláljuk. Egyébként a Bach-korszakban erősödött a hajlam a „nép” mibenlétének regresszívebb, romantikus felfogására. Ez a „nép”, jobban megnézve, nem is annyira társadalmi képződmény; mint ilyen, nehezen határolható el; inkább vehetjük, aminek azok az évtizedek is vették, erkölcsi és esztétikai ideálnak; a morális értékelés kiérzik minden népjellemzésből, kezdve Herderrel, aki minden költészet alapját a nép szívbéli derékségében és becsületérzésében látja. Ennek a népfogalomnak kevés a politikai színezete; kohézióját a nyelvi, származási, jellembeli és kulturális közösség adja. A beleérezett morális elem igazolásaként hadd hivatkozzunk a *Visszatekintés* c. tanulmány IV. részének elejére (XI. 236.):

„Ezeréves ittléte alatt Árpád nemzete sokat veszített eredeti sajátságából, anélkül, hogy jelleme alapvonásait levetkezte volna . . . A nyugati polgárosodás, cserébe jóléteért, akármit beszéljünk, sokat letörölt már vagy módosított őseredeti sajátságainkból, s ezen, míg jellemeink erkölcsi magva ép marad, nincs mit oly igen sopánkodnunk — legfőlebb versben.”

Arany elgondolása szerint tehát az eredeti értelemben vett „népköltészet” a kezdetben osztatlannak gondolt etnikai korpusz kollektív, szóbeli irodalmi kultúrája. Ismert-e maga

¹⁰ Mindez Arany szemében csak történelmünk régebbi századaira érvényes; az újabb magyar társadalomban, pláne saját korában, ő is látja az osztálytagozódást, és felismeri a politikai népfogalmat. L. leveleit Petőfihez, 1847. február 28. és május 27., valamint nyilatkozatát a magyar arisztokráciáról a Ráday-arckép végén, XI. 511.

Arany ilyen és milyen forrásból? A *Naiv eposzunk* elején utal az élő népköltészetre: népünk „daltermő erejére”, románcaira, meséire; apjától gyermekkorában helyi mondák sorát hallotta; fia és leánya (1862-ben) nem egészen az ő közreműködése nélkül népmesegyűteményt publikált — meggondolandó mégis az, amit dallamaival és dalgyűjteményével kapcsolatban Kodály Zoltán mond: „Nincs semmi jele, hogy Arany érintkezett az alacsonyabb műveltségű analfabéta réteggel vagy az ősbibb hagyományú pásztornéppel”, nem ismerhette meg saját környezetében a legrégebb népi dalhagyományt; nem jegyzett föl egyetlen pentaton dallamot sem. A versidom-tanulmány valamennyi példája Erdélyi anyagkészletéből való; ez lehetett az ő legfőbb forrása és fiatalkorának nagy élménye. Döntőbben befolyásolta az a korhiedelem, amely ilyen kollektív népköltési terméknek vagy legalábbis egy költői lángelme már kialakult kollektív előzményekre épülő kompozíciójának tartotta a világirodalom nagy, úgynevezett naiv eposzait; Aranyt különösen a homéroszi eposzok és a Nibelung-ének foglalkoztatják. „Egyébiránt nálam van nép-eposz: az Iliás és Odysseia. Nem egyebek ezek egyszerű, — téjmézzel folyó népi költeményeknél . . .” (Szilágyi Istvánnak, 1847. nagypéntek. A „népi költemény” kifejezés még majd foglalkoztat bennünket.) E levélben a Nibelungokat is említi, de még nem olvasta; 1853-ban, a hun eposz első kidolgozása idején, már ismeri, a második dolgozat (54—55) töredéke meg éppen nibelungi strófákban van írva. Az ötvenes évek elején újabb csillag tűnik fel: Szilágyinak írja 1854. márc. 9-én: „Szeretemet a Firduszi eposzai s némely hindu darabok bírják. Különösen Firdusziban a Nibelungeni kompozíció . . .”¹¹ Ezek a példák bátorították arra, hogy a kor hiedelméből és a romantikus hagyományokból merítve ennek az etnikai korpusz-jellegű népnek kollektív kulturális teremtő funkciót tulajdonítson. „Az igazi, gyökeres, organikus költészet iránti ösztön nincs szorítva sehol, semmi időben egy-két kiváló egyéniségre, hanem az összes nép tömegében van letéve alapul.” (XI. 386: *A magyar népdal az irodalomban.*) A Zrínyi-tanulmány elején, mintegy a romantikus premisszákat józanul továbbgondolva, megpróbálja konkrétan elképzelni, hogyan működik ez a kollektív alkotóerő, milyen a népi alkotás életfolyamata (X. 334.). „Első és legnagyobb inventor a nép, a sokaság. Mint egy parton heverő sima kavicsról senki sem mondhatja meg, hol azon szirt, melynek egy-egy része vala, melyik hullám repeszté le, sodrá tova zömök kockáját, melyik és hány rendbeli mosogatta éleit gömbölyűre: ép oly kevésbé nyomozhatnók ki azon mesék, kalandok, hosszabb rövidebb elbeszélések kútfejét, további alakulások tényezőit, melyek az ember ősz természetéből fakadnak elő . . . Szerencsés esetben előáll egy külön dalmokraj, egy testület, mely az emberi szellemnek e talált gyermekeit mindenholnan összegyűjti, felruhazza, ápoló gondjai alá veszi . . . ; végre jó a lángész, »alkotó aethert lehell« a mondavilágba, s az eposz meg van teremtve. Ha már egy ily ősz eredeti eposz létrehozásán is nem egyedül a névszerinti költő, hanem előtte, úgy szólva, nemzedékek működtenek . . .”

Mai olvasót és szaktudóst meglep, és némiképp a nagy eposzok idevonása érteti meg, milyen magas esztétikai rangra emeli Arany ezt az ősi népköltészetet. Először is, mint láttuk, a népnek tulajdonítja a mesekitalálást, az invenciót. A Zrínyi-tanulmány elején tüzetesen is kifejti ezt, amikor a nagy alkotó elmék: Homér, Shakespeare, Ovidius „névtelen” elődeire utal; de már 1854-ben ezt kérdezi egy Szilágyi Istvánhoz (márc. 9-én) írt levelében: „Vagy mesét (értsd: cselekményt, epikus témát) a nép fantáziája képes alkotni csupán, s az íróköltő csak a készből csinálhat valamit?” (Lászlódiásaink és Árpádiásaink, általában a régi magyar írott epika kompozíciója azért olyan gyöngye, mert nem tudnak népi—mondai alapra támaszkodni.) Még különösebb az, és ezt is részben a nagy eposzok szemmelartása értheti meg, hogy a népköltészetnek nagyfokú érzéket tulajdonít az „idom”, a „benső teljesség”, az erős, zárt, kerek kom-

¹¹ Firduszt említi már Tisza Domokoshoz 1854. január 21-én írt levelében: „Most Firduszi nekem a Herkules oszlopa Gadesben.” A Nibelungen népiességét említi az Irányok II.-ben, XI. 158., hivatkozik rá a Ráday-portré elején, XI. 505.

pozíció, általában a belső forma iránt. Ez az értékelése rendszerint olyan alkalmakkor derül ki, amikor azt sorolja fel: mi mindent tanulhat a műköltő a népköltészettől, a népies műköltő miben láthatja példaképének a népköltészetet. Most csak az „idom”-ra vonatkozó nyilatkozatokat emeljük ki. A versidom-tanulmány elején (X. 219.) sajnálkozva szögezi le: történelmünkben voltak hősök, de a róluk kelt hősénekek nem maradtak ránk. „Ami fönnmaradt, az már, alig némely kivétellel, iskolázott emberek műve, kik a nép kerekded kompozícióját laza terpedtséggel, naivságát tudákos reflexióval válták föl.” A *Naiv eposzunkban* is kiemeli a nép és a népköltészet ösztönös idom-érzékét: „A nép hagyományos elbeszélései, melyek nem támaszkodnak írás segédelmére, mindig és mindenütt bírnak a benső alkotás némi erejével, idomosságával.” (X. 268.) A *magyar népdal az irodalomban*: fölveti a kérdést: alkalmas volt-e a régi magyar népköltészet arra, hogy „belformájával” alapja legyen „az írott költészetben a magyar műdal megteremtésének”? Szerinte a népköltészetben a dal eszméjével mindjárt megterem „a benső forma egész teljességében”. S kiemelendő a folytatás: „E formaérzék nem egy vagy más népfaj, hanem az összes emberiség tulajdona.” Idevág az is, amikor, ugyanezen tanulmányban, a gyermek és a nép veleszületett, megmagyarázhatatlan ritmusérzékéről beszél: „lelkének oly primitív, sajátos, bár megfeszíthetetlen nyilatkozatai, mint maga a nyelv” (XI. 386–389.). Mellőzöm most azt a néhány további célzást a népköltészet formaérzékére; valahányszor azt fejtegeti: mi mindent tanulhat a műköltő a népköltészettől: szinte áradnak tolla alól az esztétikai értékelő megjelölések; a XVIII. század népiesei nem hozták be költészetünkbe „a népi eszmejárást, nem költészetének naiv frissességét . . . nem a benső, lényeges költői formát . . . nem erélyes, ruganyos rövid nyelvét . . .”; nem követik a nép eszményítési módját stb. (XI. 158–159.) Különösen gazdag ilyen megjelölésekben a Millien-bírálat, fordított és eredeti részeiben; „egyszerűség, erő, báj, faji zamat”, majd megint: „a stíl egyszerűsége, érzelmei nyíltsága, képeinek frissége, kellemes körvonalai, ellentétben a mondvacsinált, konvencionális formákkal” — ilyen kifejezések halmozódnak; szinte kiált belőlük a konkrét esztétikai—etikai—társadalmi ideál, amely Arany népfogalmának tartalmát teszi.¹²

III.

Azt a fejlődéstörténeti koncepciót, amely a népnek és a népköltészetnek erre a csaknem mitizáló értékelésére épül, Arany maga annyiszor kifejti s az Arany-irodalom annyiszor ismertette, hogy tüzetesebb bemutatásáról lemondhatunk; mindössze emlékeztetőnek adjuk egy részét az ismert idézeteknek:

Az első Petőfinek írt levélből: „Nemzeti költészetet csak azontúl remélek, ha előbb népi költészet virágzott.” (A „népi” költészet, „népköltészet” értelmét l. alább.) „Amely népnek nem volt, nincsen gazdag népköltésze, annak nem lesz önálló nemzeti költésze, hanem mások hulladékain fog élni, mint Róma a Hellászn.” (Levele Pákhnak 1853. febr. 6.)

„Azt igen jól mondja Bernard, hogy *mai*, vagy bármikori költészetnek, ha elvénülve új erőt, ruganyosságot kíván nyerni, a népi alapra kell helyezkednie . . . de . . . a költészet regenerációja népi alapon csak ott és annyiban sikerül, hol és mennyiben a népies alap egyszerűsége, a hagyományos *nemzeti* is.” (Millien-bírálat.)

S a Szász Károlynak 1847. okt. 11-én írt levélből: „döntessék el a közfal a népi és ma úgynevezett *fennköltészet* közt, és legyen a költészet általános, *nemzeti*”.

Maga az Arany-féle koncepció kétfelé ágazik. Egyrészt, merőben romantikus ideálként felállítja az organikus, belső, korai idegen hatásoktól meg nem zavart fejlődés modelljét: amikor

¹² KERESZTURY Dezső utal rá, hogy Arany nem ismeri vagy nem veszi figyelembe a népköltészet oldottabb formáit és „szürrealisztikus” változatait.

egy nép ősi, íratlan, eredeti költészetéből mintegy öntörvényei (hogy úgy mondjuk, saját, „entelecheiá”-ja) alapján, idegen behatástól mentesen alakul ki az illető nép „nemzeti” költészete. E szempontból, mint láttuk, el is határolja egymástól a hellén és a római költészetet: az első az ideálisan sajátmű, a másik az idegen hatás után idomul. „Tekintsünk a hellén és a római költészetre: amaz természetes kifejlődés útján jutott el a tökély pontjára, ez idegen tradícióhoz tapadva, legvirágzóbb szakában sem bírt teljes önállásra jutni.” (A Millien-bírálatból.)

Amikor aztán a magyar irodalmi fejlődést ehhez az ideálhoz mérte, a maga szempontjából nagy horderejű megállapításhoz kellett eljutnia (amire egyébként a Kőlcsey-féle *Nemzeti hagyományok* olvasása is ösztönözhetette); a magyar költészet fejlődése nem felel meg ennek a modellnek; az organikus fejlődés helyett törést találunk: korai, tudákos elszakadást a népi alaptól, majd idegen, nyomasztó, elidegenítő befolyások érvényesülését. „Írott költészetünk legottan elvált a népiestől. A nyelvben maradt még valami, az író nem szabadulhatván tőle, de azért ami írott költészet van, az a legrégebb emlékektől kezdve már nem népies.” (*Népiességünk a költészetben*, XI. 381.) A *Naiv eposzunk*-ban (X. 273.) kifejti, hogy a magyar felsőbb irodalomban, az írottban, ill. nyomtatottban idő előtt valami józanság, naiv tudakosság válik úrrá, amely szégyennyel fordul el az íratlan költészet naivságától. „Az értelemnek ez idő előtti felülkerekedése a képzelmen okozta szerintem, hogy írott költészetünk mindjárt eleve különvált a népiestől, lenézte, megtagadta azt, s míg ezáltal az utóbbinak lassú hervadását, majdnem végenyészetét idézte elő, önmagát is megfosztotta az egyedül biztos alaptól, melyen a nemzeti költészet csarnoka emelkedhetik.” (Megismétli a gondolatot a Népdal-tanulmányban.)

A belső fejlődés megszakadásáért a korai józanságon túl, a herderi elvek értelmében, az idegen, műveltebb nemzetek hatása tehető felelőssé; olyasféle mozzanat ez a történelemben, mint a bűnbeesés a Bibliában; ilyennek látja a romantikus-népi értékelés. „Kétségkívül nagyobb nyereség lett volna költészetünkre, ha nem mintegy felülről lefelé, törül szakadva, vagyis inkább a törzstől soha el nem szakadva . . . tehát mindjárt eleinte a néptől fejlődik. De a fejlődés e neme az újabb korban, midőn nép néppel érintkezik, igen ritka s majdnem példátlan, oly körülmények kellenek hozzá, mint hajdan a görög nemzeté, mely előbb, mint a környező népekkel érintkezett volna, előbb, ami fő, hogysen kész mintákat látott volna maga körül, megveté hitregyéje, költészete alapjait, s már ama szürkülöletben, mely a mondai és történelmi kor között borong, egy Iliásszá képezhetette a vándorlantosok énekeit. Semmi sincs ehhez hasonló az újabb korban, hanem ha Angliát említjük, mely elzárt szigeti helyzeténél fogva némileg szintén önálló, alulról fölfelé irányzott fejlődést mutat, vagy legalább a kívülről vett hatás összeolvad az életteljes belső mozgalommal, oly üdvös hármóniában, hogy megmaradnak a valódi nemzeti költészet föltételei. A többi minden európai nemzetnél megszakad e magából fejlődés fonala . . . Nálunk is így hozta a sors, hogy megszakadjon eme benső fejlődés, hogy innen-onnan ellesett példákon tanuljunk verset írni, . . . az utánzások ez iskoláját kelle megfutnunk . . .” (a Ráday-portré elején, XI. 505.). Másutt: „Nyelvünk, irodalmunk is századok óta ki van téve a nyugati kereszténység s művelődés hódító befolyásának. . . . A művelődés szomja pedig, föld- és népirati helyzetünknel fogva, szintén ama forrásokhoz kelle, hogy vezessen, melyekből az összes nyugati civilizáció merített, a hajdankor klasszikai irodalmához; vagy pedig, hogy a korábban érkezettektől kérjen egy-egy italt enyhületül.” (*Visszatekintés* IV. 237.)

Úgy gondolom, hogy ha ezt a fejlődéstörténeti ideált nem belülről, hanem szélesebb kultúr-történeti perspektívába beállítva néznénk, akadna rá egy-két észrevételünk. Ez azonban most nem feladatunk, s meg is nyugodhatnánk ennyiben — ha Arany elgondolásához nem kapcsolódnának komoly értékelési következmények, s ezekből meg nem fakadnának, hogy úgy mondjuk, irodalompolitikai követelések. Arany egész irodalomtörténeti pályája mögé oda kell gondolnunk azt az első nagy idegenkedést, amellyel a XVIII. század népszerű irodalmán nevel-

kedett szalontai diák az „új iskola” első hozzájutott alkotásait fogadta.¹³ Később ugyan, ahogy az „új iskola” kisebb-nagyobb költőivel megismerkedik, maga is megértőbbé válik, de pozícióját teljesen soha fel nem adja. Idézzük irodalomtörténeti vázlatából: „Mindenesetre el kell ismernünk, hogy bármily szép költeményekkel gazdagítá az új iskola irodalmunkat, volt azokban némi idegenszerű, mely miatt a nemzetnek úgyszólván vérévé nem válhattak.” (X. 522.) (Ellentétként Petőfi valóban *nemzeti* költészetére hivatkozik.) Ez az észrevétel pedig érinti a virágzó reformkori irodalom egészét; ilyesféle fenntartásának jelei más írásaiból is kiszedhetők.

Az említett fejlődésidéál folyománya tehát az, hogy Arany hol kisebb, hol nagyobb fenntartással, olykor határozottan negatív értékeli az idegen behatást, amely a mi költészetünket vagy bármely nép költészetét tartósan érheti s persze az ilyen hatás alatt született műveket s az őket hordozó irányzatokat is. Minden korszaknak nemcsak joga, hanem hivatása is a maga értékrendjének megvalósítását megkövetelni: Arany fő esztétikai érték kategóriája a „nemzeti”, s ennek nevében nagyra értékeli az eredetiséget, a saját gyökérből fakadó különleges jelleget. S az sem csodálatos, hogy az ilyen szemléletnek megvan a fonákja is; minden értékelés ellenpólust tételez föl. A „természetesen nőtt” költészet nevében mintha fenntartással nézne minden magasabbrendű műkölteszetet; a nyugati irodalmakról szólva: „Később, a klasszikai műveltség befolyása alatt támad aztán közöttük Dante, Corneille, de a görög Homerossal párvonalba csupán egy lángész tehető: az angol Shakespeare.” (A Ráday-portré elején, XI. 505.) Továbbmenvé: ebből a fejlődésidéálból fakad Aranynek egész elméleti tevékenységét és költői gyakorlatát meghatározó fő élménye: a költészet elfajulásának és regenerációjának lehetősége. (A „dekadencia” szót nem írja ugyan le, akkor még nálunk nem ismerték, de érezhetően valami ilyesfélére gondol.) Sűrűn találunk nála — nem mindig pontosan lokalizálható — panaszokat az elfajulás bizonyos jelenségeivel kapcsolatban; hangsúlyuk persze aszerint is módosul: melyik életkorban írta le őket. Az első jelek korai leveleiből valók; az ismeretes, Szász Károlynak írt levél (1847. okt. 11.) bővelkedik ilyen kifejezésekben: „a költészet ne legyen olyan, milyenné az a legújabb időben nemesült (?), ti. csak egynéhány tudósnak, vagy ábrándozó holdvilág-egyéységnek nagy bajjal megérthető, a nagy többségnek pedig teljesen élvezhetetlen”; „nem az a költészet végcélja s tökélypontja, hogy a lehető legfensőbb fokig csigáztassék nyelve” . . . „hanem ez úton mindazok, kik jelen ideig virágos szóhalmazban hitték rejleni a valódi költészetet, s nagyszerű bombasztokkal írták körül a ragyogó semmit, természetesen visszariadnának . . .” Petőfi „ragyogó szóvirágok, összekuszált s minden magyarságából kivetkezettett szófűzés nélkül, a maga egyszerű nyelvén érdekesen fejezi ki magát.” Amint a Krk. jegyzete leszögezi (XI. 759.), nem minden célzat nélkül veszi be Arany a *Szépirodalmi Figyelő* második évfolyamába Pontmartin gróf franciából fordított tanulmányát (*A francia költészet 1861-ben*); a cikk második része masszív támadás a francia dekadens líra, Baudelaire és Leconte de Lisle ellen, ez utóbbit a „magát önként elszigetelő tudós költészet” mesterei közé sorolja, „szobai, cellai” költőnek mondja; s befejezése (XI. 325.) megdicsér, megemel néhány második vonalbeli költőt, akik népi alapon akarják a francia lírát megújítani. „Íme, így fogta fel Brizeux a népköltészetet, midőn a helyen [= helyett], hogy egy korcs civilizációval való érintkezésben lassan-lassan elveszteszén eredetiségét, az ő kedves Bretagne-jához fordult, hogy költő maradjon és breton.” A francia költészetnek erre a másodlagos, ma már alig értékelt vonalára Arany maga is támaszkodott; Achille Millien költészetéből, a Petőfi-fordító Thales Bernard nyomán, ő is a francia költészetnek olyasféle „népies” alapú regenerációját véli kiolvasni, aminő nálunk a 40-es—50-es években elkezdődött. S maga a „jelszó” is itt merül föl pontosan megfogalmazva: „a költészet regenerációja népies alapon”; a magyar „költészetben megindított átalakulásnak” célját ebben jelöli meg: „a néptől tanulni s ily módon a költé-

¹³ Ennek érzékeltetésére hadd utaljunk a *Szépirodalmi Figyelő* egy 1861-ben írt szerkesztői jegyzetére, amely szerint „oly korban és körülmények közt nőtt fel, hogy két magyar nyelvet kellett tanulnia, előbb a régit, aztán az újat”.

szetet fölfrissíteni, nemzeti alapra helyezni" (XI. 174., 175.). Más szavakkal ismétli meg ugyanazt a Nép-dal-tanulmányban: a „nemzeti műköltésnek” csak érintkeznie kell „az igazi, gyökeres, organikus” népköltéssel, „hogymindannyiszor megifjodva, megújulva, gazdag erőben s egyszerű szépségben emelkedjék, lehányva magáról a ficamlott izlés, romlott kor, mesterkéltség világ izletlenségeit” (XI. 386–387.). Regeneráció, megújulás, fölfrissülés — a műköltészet és a felsőbb kultúra újjászületése, ez az eredetét tekintve herderi követelmény, amelyet Arany oly nyomatékosan magáévá tesz — ugyanaz a szó, és mégis mást jelent, mint amikor Toldy (és nyomán Arany) az 1772-vel kezdődő mozgalmat az „újjászületés” korának nevezte el. Az első, Toldy-féle, még a risorgimento szellemében fogant újjászületés-koncepcióra itt egy másik, jellegében új koncepció épül rá. Ez a fölfrissülés, ez az újjászületés olyan, hogy még Bessenyei, Kazinczy, Vörösmarty után is be kell következnie; mondjuk, még az almanach-lirikusok és Bajza után is — Arany ellenvetései az idegenszerű, felcsigázott izlésről, a fennköltészetéről nagyjából rájuk kell, hogy vonatkozzanak. Ezt igazolja a Pákhnak 1853. febr. 6-án, valamint Tompának 1853. jún. 28-án írt, sokat emlegetett két level is; az izlés visszakanyarodásától a már megindult folyamatot: a (szorosabb értelemben vett) népköltészet alapján való újjászületést félti. A magyar közönség „visszasóhajt Egyiptom vereshagymáira; a Kazinczy és Döbrentei sonettóira; Császár Ferenchez folyamodik, hogy »tisztult izlésével mentse meg a magyar költészetet a barbároktól”. „Visszatérnek a külföldet *külsőségekben és idegen szellemben* majmoló iskolák; a nyelv csinosodik, azaz romlik . . . visszatérünk a bombasztokhoz, a cifra ürességhez . . .” Az érzékeny reagálás a talán nem is neki szánt támadásra (Kazinczy Gábor alighanem csak az álnépiesekre gondolt) — az a pillanatnyi indulat, amely Pákhnak közlésre küldött verseit is visszakéri — mutatja a „népies”-hez való elkötelezettség mélységét; ellenfeleinek a „le a népiesel” jelszót tulajdonítja.¹⁴

Ez a második, az igazi regeneráció elindult Petőfi nagy vívmányaival — és Arany ennek a folyamatába kapcsolja bele a maga addigi költészetét is — nyilvánvalóan azért nem egész terjedelmében. Személyekről ő e vonatkozásban ritkán beszél; inkább elvileg óhajtja leszögezni, hogy ennek a második regenerációnak (valahogy más ez, mint a Toldy-tárgyalta risorgimento — újjászületés —; az a semmiből teremtett, ez a már kialakultat regenerálja) eszköze, elkerülhetetlen útja, még ha csak átmeneti szakasza az, amit ma szabatosan népies műköltészetnek nevezünk. Mindenesetre a szóhasználatra ügyelnünk kell: Arany mond ugyan többször „népies”-t is, olykor azonban ezt a határozottan műköltői vonalat is, a kor általános nyelvhasználatában osztozva, egyszerűen, „népköltészet”-nek hívja. Azt írja Pákhnak: „amely népnek nem volt, nincsen gazdag népköltészet: annak nem lesz önálló nemzeti költészet” — a hozzáfűzött magyarázatból inkább arra lehet következtetni, hogy nem (vagy nemcsak) az egykori iratlan költészetre gondol, hanem a maga-művelte népies műköltészetre. De így kell értenünk azt is, amikor, első levelében, Petőfinek ezt írja: „Nemzeti költészetet csak azontúl remélek, ha előbb népi költészet virágozott.” Népköltészet (szűkebb értelemben) — népies műköltészet — nemzeti költészet: ez Arany szerint az irodalomfejlődésnek egészséges, organikus modellje; ahol ez az egészséges fejlődés megszakad, vagy idegen izlés tör elő, a népies műköltészetre a fel-frissítés, a regenerálás, a normális útra való visszatérítés feladata vár.

Fontosnak tartom ez alapfogalmak elhatárolását: világossá teszi előttünk Arany 1850 utáni irodalmi gyakorlatának számos jelenségét — főleg pedig eligazít elvi harcai és nyilatkozatai között —, amelyeket eddig olykor félre is értettünk, esetleg félremagyaráztunk. Arany nem a népiességtől fordul el, nem a népies műköltészetben csalódik; még akkor sem, amikor (inkább a közhangulatra vonatkoztatva) ilyeneket mond: „futunk a népiestől”. Az ő nagy ügye, vívódásainak tárgya: a népies műköltészet igazi, helyes útjának megtalálása; harcainak egy az

¹⁴ L. még panaszát Toldy ellen, amikor annak Új Magyar Múzeum-beli cikkéből támadást olvas ki a népies műköltészet ellen. „S ily ember fogja megírni a magyar irodalom történetét . . .” A célzásokat határozottan magára és Petőfire vonatkoztatja.

értelme: a népies műköltészet helytelen, korcs változatainak megrostálása; irodalom—pedagógusi tevékenységének folyton megújuló leckéje: mit, hogyan tanulhat a népies műköltészet a székebb értelemben vett népköltészetől; mi egyáltalán az ilyen költészetnek a célja. — Lásuk a legfontosabb idevágó nyilatkozatokat:

Pákhnak (a már említett levélben): „Én, paraszt esztétikámmal, a szépet sem a népieshez, sem a nem népieshez nem kötöm kizárólag. Nekem a szép, szép minden alakban. Hogy inkább a népiest mivelem: oka hajlam, ismerése saját erőmmek, s talán némi princípium is. Mert azt hiszem, hogy amely népnek nem volt, nincsen gazdag népköltészete: annak nem lesz önálló nemzeti költészete, hanem mások hulladékain fog élni, mint Róma a Hellászén: Virgilje lehet legfőlebb; de Homérja soha.”

Irányok II.: a „népszerű” iskoláról: „Mert se tudva s készakarva, se ösztönszerűleg nem járt az úton, mely a szó elfogadott jelentése szerint a »népies« alatt értődik: nem hozá be irodalmunkba a népi eszméjást, nem költészetének naiv frissességét . . . nem a benső, lényeges költői formát . . .” (XI. 158.)

Millien-bírálat: „volt idő, mikor nálunk is . . . a ponyvairodalom regenerációja látszott lenni végcélja a költészetben megindított átalakulásnak. A népet tanítani, valami jobbra tanítani annál, amit ő tud: ez lón a jelszó. De nem úgy áll a kérdés. A néptől tanulni s ily módon a költészetet fölfrissíteni, nemzeti alapra helyezni: ebben áll a feladat: Mesterkelt, konvencionális formák és érzelmek helyett elsajátítani a népköltészetből nemcsak a stíl egyszerűségét, hanem *erélyét* is; nemcsak az érzelem nyíltságát, hanem közvetlenségét is; el, hagyományos formáit, el mindent, ami abban költői továbbfejtésre alkalmas.” (XI. 175.)

A *magyar népdal az irodalomban*: A népköltészet tanulmánya „kivált a költészetnek és széptannak annyira szükséges indulópont, hogy már Kőlcsey ítélete szerint, kit pór ízléssel ugyan nem vádolhatunk: »a valódi nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni«” (XI. 383.)

A népies műköltészet eltévelyedései ellen többször is kikel; persze egyúttal a közílést is célbaveszi.

Tompának 1853. jún. 28. „Az a közönség, mely első Toldimban a *kútágast* bámulta csak, azóta igen sok kútágast olvasott; az nem találná már Toldit [ti. a tervezett középső részt] eléggé »sajátságosnak«, »népiesnek«, mint akkor magát kifejezte; a másik, mely hivatva volna a mű költői oldalát felfogni, az a formától nem fogja látni a tartalmat.”

Millien-bírálat: „Nem is oda fog a — hibásan úgynevezett — népköltő törekedni, hogy a vásári közönség számára vastagon szájjbarágott történeteket és dalokat írjon: e tatárpéteres multság nem fér össze a költészet magas céljaival.”

Népiességünk a költészetben: „A népiesség fogalma közönség s írók nagy része előtt nincs tisztában. — Némelyek egyedül a nyelvbe helyezték. Mások némi csárdai betyáros hangban. Mások épületes históriákat kívántak a nép számára, sokszor a legprózaibb iránnyal. Nem volt tiszta dolog, a nép számára irassanak-e ily költemények, vagy a művelt osztály számára, hogy a népet ismerje. Amúgy és így irányköltészetet akartak. Divat volt az egész: kapcsolatban a népboldogítás eszméjével. Amint az korszerűtlenné lett, úgy a népiesség is.” (XI. 380.) (A szavakon el lehet gondolkodni, a *köztudatban* érzi Arany korszerűtlennek a népiességet — inkább csak annak egyes változatait és csak már a tanulmányvázlat írása idején.)

A *Töredékes gondolatok* I. címen közölt fejtegetést alighanem a „Népiességünk” eleje bővebb kidolgozásának szánta; az előbb említett eltévelyedések szatirizáló rajzát a népiesség tájköltészeté vagy etnográfiai adattárrá való fajulásának kárhoztatásával bőviti ki. Irodalomtörténetészeink tünődéseivel és vélekedéseivel kapcsolatban nyomatékosan meg kell jegyezni: nem tartom hihetőnek, hogy Arany a maga és Petőfi gyakorlata értelmében felfogott népies műköltészet ellen foglalna állást, de alighanem disztíngvál népies költészet és népies műköltészet között. Tudnunk kell azt is, hogy ezt a népies műköltészetet sohasem tekintette végcéljának, a fejlődés csúcspontjának, hanem csak átmenetnek, szükséges lépcsőfoknak a „nemzeti” költé-

szet felé. Azzal is számolhatunk, hogy mindeme kérdésekben, a népiesség megítélésében, költészet és közönség viszonyának felfogásában időszakonként változhattak Arany nézetei. De még a Hebbel-bírálatban is a „népi hang s naiv felfogás”-tól várja „epikai költészetünk újjászületését”.

Említettem már e koncepciónak egy következményét, amely otthagytta nyomát Arany irodalomtörténeti ítékezésén is. Problematikussá válik viszonya az egész „tudós” vagy idegen inspirációk alapján kialakult magyar költészethez; iskolai vázlatában magáévá teszi az „újjászületés” Toldy-féle megfogalmazását, de későbbi tanulmányaiból és tervezgetéseiből kiderül, hogy ő maga a költészetnek másfajta regenerációját, fölfrissülését várja — fenntartással kell tehát néznie minden olyan költészetet, amely nem ezekből a megfrissült gyökerekből sarjadt. Hazai és külföldi viszonylatban egynéhányszor ki is mondja ezt. Nem találjuk meg nála az „új iskola” teljes és hiánytalan elismerését; mint láttuk, egyes változatain enyhén gúnyolódik is. Elretentő példa gyanánt idézgeti Kisfaludy Károly *Róza dalának* néhány sorát (Hajnali kellemű fény . . .); „ha az Atridák ragyogó dagályát mosolyogva nyögném a tarka pórázon, akkor tudós költőnek kiáltanának . . .”¹⁵

Megint a Millien-bírálatból: „Nem elég más nemzet, más égalj, más vér hagyományait tennünk magunkévá; eljárásunk így nem különbözik ama másiktól, melynek következtében *utánzású korszakok* állnak be valamely irodalomban, mint volt nálunk is a francia, a latin iskoláé. Mellesleg ugyan vehetni át az idegen nép költészetéből is, de rendszeren csak az fakad meg az ily ültetvényből, mely a mi népünk jellemében alkalmas földre talál. Így nálunk az éjszakai ballada; mert népünk is bír rokon költeményekkel, sőt az irodalom előbb behozta a ballada népi alakját, hogyssem ismerős lett volna az éjszakiakkal.”¹⁶

Még jellemzőbb az a vallomás, amelyet a *Töredékes gondolatok* II. részében (XI. 550.) olvashatunk: megint az egészket kellene idéznünk; mondanivalójának lényege, hogy az „örök szép”-nek, ha ki akar fejlődni, nemzeti jelleget kell öltetnie magára. „A rómaiak, igaz, a görögöket utánozva, némileg ön nemzetiségüket megtagadták: de ők sem bírtak ebből kivetkőzni egészen. Épen ott, hol a nemzetiséget meg akarják tagadni a klasszikai öröksépről, éppen ott a virágzás tetőpontja némi visszas mesterkélttségben mutatkozik. A rómaiaknál Virgil, Horác, — a franciáknál Corneille, Boileau stb. De nemzetiségüket ezek sem tagadhatván meg, mégis mintegy idegen (görög) világba tévén magokat: bizonyos fonákság áll elő a két elem közt. Ily fonákság nálunk is bőven mutatkozott. A mitológiával kacérkodó Gyöngyösiék, a rómaiaskodó latin iskola. Bajza, az örök szép hirdetője, német világba, érzésbe, formákba tette magát stb. Szóval az általános emberi, — az általános szép — ha költészetben jelenik meg kivált — nem válhat meg a nemzetitől, vagy oly korcs szüleménynek ad létet, mely visszassága, fonáksága miatt, ha egy ideig ráerőszakoltatik is a nemzetre, később okvetlen elfordul attól mint idegentől.”

Különösen fájó pontja Aranynak az elidegenedés a versritmus terén; többször is visszatér rá, így a Versidom-tanulmány vége felé (X. 257—258.), majd az Irányok-ban (XI. 163.). Idézzünk a kettőből néhány mondatot: „Oly költemény, melynek teljes élvezhetése végett előbb még a hellén—római vagy más idegen világba kell áthelyezkedni — bármennyi szépséggel bírjon különben — sohasem hathat igazán a nemzet egészére, mert a nagy többség éppen azt, ami a verset verssé teszi, a ritmust kénytelen nélkülözni . . .” (Versidom). „A hellén kar végtelen változatú, csodazöngelmű dalformáit, ha eleinte némi fáradsággal is, utánképezhetnök

¹⁵ „Ki nem állhatom a tudós költőket” — írja 1847. szeptember 6-án Szilágyi Istvánnak, ahogy maga megjegyzi, a népies fejlődés alapjáról.

¹⁶ Hasonlóképp nyilatkozik a Naiv eposzunk végén: „Idegen népi beszédek követésében annál nagyobb óvatosságot ajánlok, mivel félek, hogy azokkal idegen szellem lopódzik költészetünkbe; ami aztán semmivel sem jobb, mint akár az ó-klasszikai, akár más valamely poézis utánzásába rekedni.”

hajlékony nyelvükön, de az ily kísérlet nálunk örökre néhány tudós ember magán időtöltése maradna: mert hol a nép, mely azon hangmenetek csíráit már kezdettől fogva lelkében hordja, mely azon ritmusok alapját maga teremtette egyszerű, primitív dalaiban, hol a kar, mely e formák későbbi fejlettebb, virágzóbb alakjában is fenntartsa, folytassa a közösséget a néppel, az étellel?"

IV.

Ideje visszatérnünk a XVIII. századhoz, illetve Aranyra róla alkotott képéhez. Arany — iskolai vázlatában — az adott viszonyok közt érthetően — átveszi Toldy koncepcióját és korszakolását; a fordulópont mindkettőjüknél az 1772-ben megindult „újjászületés”. Toldy elgondolásában a Bessenyeitől Kisfaludy Sándorig terjedő harmincöt év „irodalmunk s főleg költészetünknek valóságos újjászületési kora”. Az irodalom saját erejéből újult meg, „vette oltalmába a nyelvet, a nemzetiséget, s lett regenerátora a nemzeti s végre nagy részben az országos életnek”. (*A magyar költészet története* II. 114, 116, 117.) S a megújulás inspirálói közt ott vannak a fejlett nyugati irodalmak. S ez újjászületésben már létrejött (Toldy számára) a nemzeti költészet; Kazinczytól Vörösmartyig bontakozik ki (1830-ig) „költészetünknek valóságos aranykora”. Arany, amikor saját elgondolása megérik, egy másfajta, második újjászületést lát a magyar költészetben: nemzeti költészet kialakulását a népies műköltészetten keresztül. Kérdés: hogyan befolyásolja ez az elgondolás a XVIII. századi költészetről alkotott képét? Hogy ez az elgondolás már korán benne dolgozik, annak a Toldyt kivonatoló vázlatban is megvannak az áruló jelei — teljesen a későbbi, sajnos jórészt akkor nyilvánosságra nem hozott és töredékes tanulmányokban bontakozik ki.

A kiindulópontok: egyfelől az organikus fejlődés romantikus követelménye, másrészt az intenzív és soha el nem halványuló Petőfi-élmény, amelyhez saját költői intenciói is csatlakoztak. A bennük megvalósuló második, igazi újjászületést, mint tetőpontot, elő kell készíteni, történetileg meg kell alapozni; össze kell szedni a jeleket, amelyek feléje mutatnak a múltban, a korábbi kísérleteket, a tendencia lappangását a „hanyatlás” időszakában és az „új iskola” felszíne alatt. Így irányul Arany figyelme a XVIII. század vallatása során egy fejlődési vonalra: a népies műköltészet próbálkozásaira és kialakulására a lírában, közelebbről a dal műfajában. Érinti ezt már iskolai vázlatában, több tanulmányában; kifejti két töredékében: *A magyar népdal az irodalomban, Népiességünk a költészetben*.

Ahogy ennek a fejlődési vonalnak a nyomait összeszedgeti, ahogy ezt a vonalat egyáltalán konstituálja — az már az iskolai vázlatnak néhány Toldyn túlmenő észrevételével is bizonyítható. Számításba véve természetesen a már említett első nagy szakadást, amikor „írott költészetünk legottan elvált a népiestől” (XI. 381.) — a visszakeresés jelei a XVIII. században találhatók. „Amadé az első nálunk, aki a világi dal formáit szerencsésen eltalálta, s a népdal-schemákat átültette a magasb költészetbe.” S aztán a többiek: Ányos „egy pár dalában a népi schemát is sükerrel alkalmazta”. Horváth Ádámról: „költői beccsel csak néhány népdala bír, mint a *Vidulás*”. A következő (már 1811 utáni) időszakból említi, hogy Vitkovics „leginkább a népies felé hajlott”. Ezt a fejlődési problémát meg is fogalmazza aztán a Népdal-tanulmányban: „fejtegetéseim tárgyául ezúttal a *népdalt* veszem, nem mint magánál a népnél, hanem írónknál időről-időre jelentkezik; egyszersmind nyomozni kísértem, mennyire használta fel a köznépi dalokat az irodalom, hogy ezek alapján, Kőlcseyként, valódi nemzeti poézist — különösen *nemzeti műdalt* hozzon létre”. (XI. 384.)

Kövessük nyomon azt az ábrázolást, amelyet Arany ad erről a folyamatról. Azzal a megjegyzéssel kell kezdenünk, hogy Arany a folyamat teljes történetét nem írta meg; említett tanulmányának a bevezetésén túl csak egy kidolgozott fejezete van, az ún. „öntudatlan népiesség” koráról, amely kivehetőleg éppen a XVIII. század elejéig tartott volna; a ránk maradt

tervvázlatok a további részt illetően nem egységesek és elég szűkszavúak is; az egyik szerint századunk, Faluditól kezdve, de Kisfaludy Károlyon innen, az „átmenet” kora lenne; „a dal formáját keresi az író, az idegen példa vagy nagyon idegen neki, vagy nem képes mozogni benne, s a népdalhoz hajlik, fél akaratlanul, fél öntudattal”. A bevezetésben ezt az időszakot így nevezi: „a nemzeti dal megindult fejlődése”. A vázlatok szaggatott jelzései helyett talán érdemes lesz a bevezető tömör, de folyamatos szövegét idéznünk (XI. 387):

„Ez öntudatlan népiesség, egyszersmind naiv tudósság kora kezdődik legrégibb írott emlékeinkben; majd a népi hang mindinkább fogyván, a tudós színezet erősbödvén, Tinódin, Balassán, Zrínyin, Gyöngyösin keresztül nyomozható egész *Amadeig*. Innen kezdve a 18. század folyamában némi öntudatos törekvés nyomait találjuk a magyar *magasb dal* megteremtésére, mely törekvés vagy önkényű választással, vagy talán inkább kényszerűségből a népdalt veszi alapul [a parasztdalt-e, vagy általában a szóbeli, alsóbb irodalmi kultúra műfaját?], és ez a *nemzeti műdal* létrejövésének megindult, de félbeszakadt folyama.¹⁷ Félbeszakítja ezt a múlt század végefelé az idegen dal műformáinak megkedvelése, melyek mellett, vagy inkább *alatt*, a népdal is talál művelőkre, mint *genre*, de eleinte csupán játszi leereszkedéssel az írók részéről a néphez, később oly szándékkal, hogy a népdalt az idegen műdalhoz közelebb emeljék, pallérozzák, nemesítsék. Végre Petőfivel egy új törekvés indul meg: a magyar nemzeti dalt a népdal alapján fejleszteni tovább, felhasználni a csirát, melyből a nemzeti műpoézis a legtermészetesebben hajthatja virágait.”

A dalbeli népiesség változatait a tervvázlat végén a következőképp foglalja össze:

1. A nép-elem, mint önkénytelen vegyülék.
2. A nép-elem, mint a dalformához nélkülözhetetlen segédeszköz. A nemzeti dalforma alakulásának kezdete.
3. A népdal tárgyiasan, mint *kuriózum*, — melyhez a költő leszáll.
4. A népdal tárgyiasan, mint *genre*, melyet emelni kell.
5. A népdal tárgyiasan, — néha alanyiság maszkjául is — tisztán mint műforma.

Íme: a régiségnek, benne a XVIII. századnak tanulmányozása hozzásegítette Aranyt saját népiesség-ideáljának tisztázásához, s talán némi irányítást adott akkor, amikor Arany a népies költészet, közelebről a népies műköltészet lehetőségei és változatai közt keresi (nemcsak elméletben) az eligazodást. Ez a népiesség-ideál megvan csaknem kiforrottan az ifjú Aranyánál (levele Szászhoz, első levele Petőfihez); a radikális forradalmiság idején módosul, észrevehetően problematikussá válik a Bach-korszak elején, de az ötvenes évek végére visszanyeri eredeti, kristályos formáját — éppen a hamisnak érzett változatok kirotálása révén. Ez a népiesség-ideál nem annyira politikus, mint hinni szeretnénk, s a szó teljes értelmében nem is plebejus; jelenti ez bizonyos etikai színeződésben egy többször is kifejtett esztétikai értékrendszer érvényesülését, az alsóbb irodalmi kultúra nyelvének, stílusának, formai sugalmainak a műköltészet szintjére való emelését; tehát a személyes elsajátítás révén a költői önkifejezésbe való beolvasztását is. A változatok és funkciók ilyenmő szétválasztására támaszkodott Horváth János az irodalmi népiesség történeti vonalának megrajzolásában. A mérce mindkettejük számára Petőfi volt.¹⁸

A népiesség-ideál tisztázására irányuló törekvést és a fokozódó megvilágosodást jelzi az a különben is nagyon hasznos korrekció, amelyet Arany Toldy rendszerezésének egy pontján végrehajt. Az iskolai vázlatban még, a költészettörténet nyomán, a „népies irány” címszó alatt tárgyalja Dugonicsot, Horváth Ádámot, Gvadányit, a századvég verses epikáját és az

¹⁷ Vö. még a Népiesség-vázlatból (XI. 381.): „Tudtomra a népiesség a *dalban* (Amadé, Faludi. Arany dalaiban a népies hang csak azon kénytelenségből foly, hogy műlira még nem volt) Horváth Ádám és Csokonai pár darabjával kezdődik.”

¹⁸ A „népies” kifejezés, a „népdal” emlegetése egy-egy költővel kapcsolatban előfordul másoknál, Toldynál, Lonkaynál is. Arany érdeme az, hogy próbálja a népies kísérleteket egy fejlődési vonalba összefoglalni, nem mozaikokat lát, s hogy Toldyhoz képest erősebben rostál.

úgynevezett „debreceni kör”-t is. Toldy nyomán halad, vagyis a „népiesség”-nek ilyen megfogalmazását fogadja el Lonkay is már említett tankönyvében. Mindkettő tesz célzást a költészetnek a népi elem bevitelével való „megiffjítására”, de alkalmasint csak e korszak keretein belül, s mindkettő Dugonicót tartja a népiesség apjának. Arany, néhány év múlva, az Irányokban és a Népiesség-tanulmányban, nyilvánvalóan az újabb törekvések szemmel tartásával, felmondja ezt az elnevezést: nem népiesek, csak *népszerűek*, „Gyöngyösi népszerűségére támaszkodók”. Ezt az elnevezést, amelyet azért nyilvánvalóan nemcsak a popularitás értelmében vesz, hanem az esztétikai igények alacsonyabb szintjét is beleérti, kiterjeszti a századvég egész hagyományos irányú, alsóbb szintű verselő hadára: a Mátyásiakra, Pócsokra, Láczaikra. „Ekként rajzott fel nálunk egy verselő csoport, mely a művészet legkisebb öntudata nélkül mesterkedik vala, melyet irodalomtörténetünk népiesnek mond, de amelyre inkább népszerű nevet illik. Mert se tudva s készakarva, se ösztönszerűleg nem járt az úton, mely a szó elfogadott jelentése szerint a »népies« alatt értődik: nem hozá be irodalmunkba a népi eszmejárást, nem költészetének naiv frissességét, . . . nem a benső, lényeges költői formát . . .” (XI. 158.)

Ahogy aztán Arany a XVIII. században a dalműfaj fejlődésének első kísérleteit nyomozza — még egy pontra kell figyelniünk, ahol saját történeti koncepciója kiütöközik. Láttuk, hogy e koncepció szerint írott irodalmunk fejlődése egy nagy töréssel kezdődik: „Írott költészetünk legottan elvált a népiestől.” Szóltunk már arról, hogy ezt a szakadást a túlkorán föllépő józanságnak tulajdonítja, „az értelem idő előtti felülkerekedésének”. Nos, ugyanilyen, de talán kisebb arányú szakadást vesz észre a nemzeti műdal felé tendáló XVIII. századi fejlődésben. A nemzeti műdal „létrejövésének . . . folyamatát” „félbeszakítja . . . a múlt század végefelé az idegen dal műformáinak megkedvelése . . .” A hazai gyökerekből indult fejlődést tehát itt az idegen példaképek beáramlása zavarja vagy szakítja egy időre meg. Kontraszt gyanánt hadd idézzük Toldy Költészettörténetéből (II. 174.): „Bármilyen közel fekszik minden költő előtt önnön népe, ennek saját múltja történetben és költészetben: mégis, midőn a költészet öntudatos irodalmi foglalatosság tárgya lesz, rendszerint más, virágzó irodalmak szolgálnak példányul és csak akkor bontakozik ki ez új irodalom idegen tekintélyek uralma alól, ha már azok körét megfutotta, anélkül, hogy a célt, mely mindenkor csak egy önálló, a nemzet saját érzéseit saját formákban visszatükröző költészet előteremtése, elérte volna.” Két ellentétes elgondolás váltja itt egymást — az akkor még közelmúltnak tipikusan előtő értékelése. Ezúttal Toldy teszi magáévá a mindenkori klasszicista álláspontot; Arany pedig a „törést” azért veszi észre, illetve a Toldy-jelzette folyamatot azért tekinti törésnek (akár megvolt az, akár nem), mert ezáltal a saját, alapjában romantikus ihletésű irodalomfejlődési normájának újabb megerősítését látja. A természetesen nőttnek és a mesterkéltnek, idegenszerűnek ez a herderi — romantikus szembeállítás uralkodik Arany irodalomszemléletében, a múlt hagyományaihoz viszonyulva áthatja a maga epikus gyakorlatát is. Végül aztán, a nagy kitérő után, a természetes, saját gyökerű fejlődés diadalát látja a „legújabb iskolá”-ban, főként Petőfiben, aki „irányadója a legújabb magyar lírának, melynek feladata volna *nemzeti*en népszerű lenni”. „A Petőfi által megérintett húr egyszersmind magyar szívnek legbensőbb húrja . . .” (X. 521., 523.) A Petőfi-élmény is rajta hagyta tehát nyomát a XVIII. század Arany-vázolta képén; ezért látja egyik jelentős vonalnak a dalműfaj fejlődését, s azért szedi tűhegyre a műfaj fejlődésének apró és nagy mozzanatait, a spontán naivság XVIII. századi emlékeit, hogy aztán a lassan meginduló, ki-kitérő áramlatot Petőfi nemzetien népies költészetébe futtassa bele.

V.

Az iskolai irodalomtörténeten túl a tanulmányok arra engednek következtetni, hogy nyilvánvalóan évtizedek alatt, előbb a körösi gimnázium könyvtárára támaszkodva, a szűkebb értelemben vett XVIII. századi költői irodalomból Arany csaknem mindent elolvasott, ami

akkor hozzáférhető volt. A kivonatos vázlatból nem nagyon vehető ki: mi volt ezek között olyan, ami őt mint költőt személyesen is közelebből érdekelte. Bizonyos rokonszenv inkább az írói arcképekből vehető ki: a Falusi nótáriusban megnyilvánuló alakteremtő készség vagy Baróti Szabó merész nyelvkezelése iránt. Mégsem tartom hiábavalónak, ha az irodalomtörténezs nyilatkozatait abból a szempontból is kivallatjuk: hol szólal meg bennük lappangva a költő; nem konfrontál-e egy-egy irodalmi jelenséget a maga költői ideáljaival? Ennek itt egészen kézzelfogható jelei vannak.

Az iskolai vázlatban és a kritikákban is ilyenek tekintem először a műfajokban való gondolkodás következetes keresztülvételét. Az ösztönzés kívülről is jöhetett; Toldy költészettörténetében nagy tér jut a korszakokon belül nemcsak az alkotók, hanem a műfajok szerinti rendezésnek is. Műfajokhoz igazodott az a poétikai oktatás, amelynek Arany ifjúkorában részese volt; a XVIII. század poétikai kézikönyvei ekkor még továbbéltek. Az idegen inspiráció azonban Arany saját belső impulzusával találkozott; tudjuk, hogy az epikus Arany alkotóművészetének központi mozzanata a műfaj és a perspektíva megtalálása. Akár epikus, akár lírikust bírál, mindig figyel a műfaji ideál érvényesülésére. A személyes szemlélet igazolására hozom fel az iskolai irodalomtörténet utolsó szakaszát, azt, amely az 1811 és Petőfi föllépése közötti virágkort tárgyalja, s amely Arany eredeti munkája: költészetünknek ez az egyik legegységesebb, leginkább egy mozgalomra támaszkodó időszaka. Arany ábrázolásában három műfaji hosszsmetszetre bomlik úgy, hogy e révén a költői életmű egysége is áldozatul esik (lásd Vörösmarty tárgyalását).

Nyíltan elárulja magát mind az epikus, mind a lírikus Arany a XVIII. század népszerű irodalmának, gyermek- és ifjúkora kedvelt olvasmányainak későbbi megítélésében. A mércét mindig a maga költői ideálja szolgáltatja. Nem akarom azt a hosszú jellemzést idézni, amelyet az *Irányok* c. tanulmány elején az utánzókról, a lángelme követőiről, majd a XVIII—XIX. század fordulójának népszerű költőhadáról mond; idéztem belőle Arany népiesség-szemléletének ismertetésekor; most az a mondat érdekel, amely e népszerű iskola műveiben az alakíthatatlanságot kárhoztatja: „A népszerű iskola embere . . . vette a tollat, s ami éppen annak hegyére jött, . . . írta, ameddig bírta.” „A népszerű iskola emberének a vers, minden egyéb osztályzat nélkül, csak vers vala, se tárgyi, se alanyi állapotok különbsége nem változtatta, nem határozta formáit . . .” Az elvi nyilatkozathoz egyedi megrovások sorozatát lehet csatolni: a tankönyvelőszó szerint az újabb magyar eposzokban „minden egyéb jelenségek mellett a kompozíció az, amit teljesnek éppen nem mondhatni”. Horváth Ádám Hunniásának „legnagyobb hibája az, hogy hiányzik benne a cselekmények egysége” — a Rontó Pál „vizenyős”; a XIX. század elejéről: „a prózáírók nagy többsége ez időszak elején is még ama széles, lapos irályt használja, mely a múlt században közönséges volt; terjengő, pongyola próza volt ez . . .” Másutt terpedtséget, „terjedelmes, bőbeszédű eposzokat” emleget (X. 265—66, 501).¹⁹ Ha nem idézek is tovább, a többnyire jogos bírálat mögött ott érezzük a bírálót magát. Nem az elvi-poétikai megállapítás az érdekes itt, hanem Aranynak, a strukturáló költőnek a megnyilatkozása. Az a költő lát ennyi terjengősséget és idomtatlanságot a század epikájában, akinek művészi módszeréhez tartozott a kész anyag átstrukturálása, feszes formába öntése, akinek ambíciója volt egészet alkotni, tartalmat és formát összhangba hozni, akinek a folyóírata „a forma bajnoka” óhajtott lenni. Hogy mit akar, talán még tudatosabbá vált benne a XVIII. század tanulmányozása során.

Utoljára hagytam Arany XVIII. századi kapcsolatainak és inspirációinak talán legfontosabb, de nehezen vagy egyáltalán nem dokumentálható elemét; ennek problémakörét felvázolom még — mintegy csak feladatul a jövő számára. Azt egészen természetesnek találjuk, hogy

¹⁹ Az öntudatlan népiesség átlengi régiebb írott költészetünket „anélkül, hogy akár elbeszélésben, mely árad, mint a víz, akár lírában, mely gyérebben tűnik elő, a néppoezis lényegének s belső formáinak valami hatását vennők észre az írástudók szerzeményein.”

a szalontai gyermekkor népkönyv-olvasmányait az irodalmár Arany mindennemű tudós eszmefuttatásában mellőzi, noha a költő felhasznált belőlük egy-egy motívumot. A debreceni év olvasmányainak egyike-másika felbukkan az iskolai irodalomjegyzetben, de a kései értékelés szemszögéből: „A Magyar Gyász Etédi Mártontól, a Máramarosi Éhség, Gátítól, a Pártos Jeruzsálem Vályi Nagytól stb. . . csupán versbe szedett históriák, méltó feledség borítja őket.” (X. 506.) Ez az az irodalom, amelyet az ifjú Arany mohón olvasott és a későbbi elítélt: vajon a költőnek mennyi a része ebben az elítélésben? Meg kell gondolnunk, hogy mielőtt Szalontát elhagyta, sőt mielőtt az új iskolával megismerkedett, ennek az alsó irodalomnak a természetes közegében élt, nem szólva arról, hogy a népkönyvek világa mint valami külön perspektíva vette körül. Része, eleme volt ez annak a kisvárosi, patriarkális naiv életkörnek, amely első eszmélésétől fogva magába zárta.

Azt tehát ténynek kell elfogadnunk, hogy a fiatal Arany megismeri a históriás—krónikás, eseményes érdekű, eseményt közvetítő epika, a félnaiv- tudákos epikum tiszta változatát, valami nem magasszintű, de elemi és jellegzetes epikumot. Az, hogy beleéli magát ez epikumba, teljes mértékben nem válik elfeledhetővé később sem; jelen lehet, mint a maga későbbi fejlett epikus művészetének imaginárius alapszintje, viszonyítási vonala. A maga epikus magatartásának tűnékeny sokszínűségében, kielemezhetetlen vegyítettségében ott lehet ez a históriamondó, krónikázó attitűd is, talán csak homeopata adagban; van mű, amelyből teljesen hiányzik — s amelyben még éppen tetten érhető az epikumnak valami ősbibb, tudákosabb változata. Kezdő éveiből ismerjük az utalást: „istóriákat” kellene írni, „ad ponyvam”. (Petőfinek írja 1847. szeptember 7-én).

Hogy ez a szint emberi és közösségi étosz szempontjából mit adott Aranynek, azt legyen szabad ezúttal csak kérdés gyanánt fölvetnem; de ez az epikum jelentett Arany számára egy versformát is, amelyhez pályája végéig hű maradt: a magyaros alexandrint. Ha a XVIII. század határát visszafelé Gyöngyösiig kitérítjük, fel kell tételeznünk, hogy Arany strófakezelést és versmondattant is tanult ebből az elfelejtett epikumból — s noha a saját alexandrinusai intonáció szempontjából elég változatosak, e változatok egyikében-másikában Gyöngyösi zöngelme vagy a népszerűek sima döcögése is megszólalhat. Egész régi költészetünk, de benne Gyöngyösi és XVIII. századi epikus utódai juttatják el Aranyt egy fontos versmondattani felismeréshez. A szórond olyan megváltoztatásáról van szó, amelyet a magyar ritmus követel, „mely a legszorosabban összetartozó részeket egy hangsúlyos góc köré gyűjti”. (Régi jó barátim nekem *kik* valátok. — Szerető szolgálját *mert* megölte vala.) Ez „az eredeti magyar ritmusnak a mainál erősebb lüktetése”; Gyöngyösi „tovább egy századnál, ellenállhatatlan bájjal csengett a magyar fülben, sőt az újabb iskolák (francia, latin) ellen reakciót vala képes előidézni (Horváth Ádám, Dugonics, Gvadányi stb.)” (A Versidom-tanulmányból, X. 232—234.). További verstani belátása a régiség nyomán: a „népiesek” népiességét nyelvükön túl „egy-két versalak, mint az erősen tagolt magyar alexandrin használata, s ebben a közép- és végspohdeusra eső nehéz ritmus” mutatja csak (Irányok II.). Nem szabad persze elfelejteni, hogy Aranytól a verskezelésben is ugyanazt a nemes amalgámozó technikát találjuk, mint epikus művészetében egyéb elemeiben. Nem volna csoda, ha valaki az irodalom pereméről indul (népkönyvek, históriák, de peremjelenségek az új iskola előkészítői is) — és a magas művészetbe is beolvaszt egyetmást a peremjelenségekből.

Teljessé teszi a helyzetképet az, hogy ez a félnaiv népkönyv- és históriaköltészet egy sajátos nyelvi szintet is jelentett Aranynek, amelyen sokáig nem látott túl, s amelynek színei megint csak föltetszenek a maga érett nyelvművészetében; s ha modernnek akarunk lenni, azzal folytathatjuk, hogy a nyelvi szint közösségi szintet is jelent, ez pedig önálló dimenzióvá nőhet, étoszt és világgépet hordozhat — még akkor is, ha mai szemmel nézve primitív históriáról vagy regényről van is szó. Ezeket keresztül Arany ifjú éveiben természetesen nőtt bele a XVIII. század világába, és itt nőtt bele a legközvetlenebbül — ha mindjárt egy részleges világba is, ha nem is abba a XVIII. századba, amelyet mi ismerünk. De színeiből és tartalmaiból

— amint a tüzetesebb elemzés bizonyítaná — hordoz valamit egyéniségében és költészetében is pályája végéig.

Az érett, alkotó költő számára azonban a XVIII. századi magyar élet és kultúra mégsem vált olyan meghitt, otthonos közeggé, mint a magyar előidők vagy az Anjouk és Hunyadiak kora, még annyira sem, mint a XVI. század törökverő harcainak világa. Témát, életanyagot alig-alig vett ebből a századból. Ennek ellenére nem lehet mondani, hogy a vele való foglalkozás, a század költészetének behatása teljesen nyomtalanul múlt volna el fölötte. Később is kapcsolatot talált ennek a századnak egy költői ágával, nem is mint múlttal, amelybe vissza kellene álmodnia magát, hanem mint élő hagyománnyal, amelyben egyideig ő maga is élt és mozgott. Értem itt a kollégiumi diákköltészetet és a szakirodalomban „kántorpoézis”-nek nevezett gyakorlatot: a búcsúztató és köszöntő versek műfaját, amelyet a kollégiumból kiszakadt Bolond Istók is kultivál, miután a komoly műzsával szakított.

Búcsúztató verset ha írogat,
Embernek gyászost, disznónak vigat.

Az érett Arany maga is ír több tréfás névnapki köszöntőt és egy disznótoros verset is. (*Szent Pál levele*, 1846. — *Episztola Petőfihez*, mellékelve 1848. február 6-i leveléhez. — *Névnapki köszöntő, Mentovich Ferencnek*, 1851. — *Köszöntő vers Szász Károlynak*, 1852. — *Újévi köszöntés, a kőrösi levélhordónak*, 1853. — *Névnapra*, Fodor Gerzson kőrösi földbirtokosnak, 1853. — *Alkalmatlóságra írott versek*, Szilágyi Sándor disznótorára, 1856. — De felcsillan ez a modor már abban a vegyes prózai és verses paródiafélében, amelyet Szilágyi István pályadíjat nyert nyelvtani munkájára írt 1842-ben. Valamennyi darabot lásd a Krk. VI. kötetében.)

Igazi jelentőséghez azon a réven jut ez a modor és tónus Arany költészetében, hogy egy-egy komorabb, nyomottabb életszakasz közepette felszabadítja egyéniségének játékos, bohókás ösztöneit, és megnyitja előtte a tiszta, vegyítetlen komikum dimenzióját. Emberi egyéniségének ez az oldala nyilvánvalóan nagyobb arányokban nem a néhány alkalmi versben élte ki magát. Ha művekben gondolkozunk, *A nagyidai cigányok* és az Arisztofanész-fordítás a maradandó jele, no meg a kispika néhány alkotása. Létrejöttükhöz, mint minden komikumhoz, felszabadultság és fölény kellett, és ezt a kollégiumi és kántor-hagyomány adta meg vagy indította el. E hagyomány erejének köszönhető, hogy Arany, a maga gazdag alkatának egyik oldalával olyan merészen, szinte boldogan ereszkedik alá a komikum nyersebb, alantasabb, de esztétikai szempontból egyáltalán nem érdektelen régióiba. Nem szatíra ez, nem keserű humor vagy fanyar ironia, hanem tiszta nevetés, Hegel szavával, az olimpuszi istenek nevető boldogsága. De e birodalom bejáratánál ott állanak a szerény kapuőrök: a névtelen „népszerűek”, az irodalom alantabb szintjeibe szorult kollégiumi és kántorköltők; ők adják formai elemeit is Arany fölünyes művészetének. A köszöntők egy részén a formai idomulás szemmel látható, például a mesterrímek és a négyrímű alexandrinusok alkalmazásában. Kovács „műasztalos”-ra mennek vissza a Báró Kemény Zsigmondhoz írt tréfás levél rímei is. A hagyomány igazi jelentősége a hangnem, a magatartás, az esztétikai zóna inspiráló felébresztésében van. Talán azt is mondhatjuk, hogy a Nagyida és az Arisztofanész-fordítás egy darab XVIII. századot, XVIII. századi költői világot emelt át a XIX. század felsőbb irodalmába.

JÁNOS ARANY ET LE XVIII^e SIÈCLE

C'était déjà dans ses années d'études que János Arany commençait à faire la connaissance de la littérature du XVIII^e siècle hongrois; plus tard, quand il était professeur de lycée et rédacteur de revue, il s'en occupait scientifiquement aussi. À propos du XVIII^e siècle, il employait la même conception littéraire que le nationalisme hongrois de l'époque des réformes avait adoptée: c'est à partir de 1772, c'est-à-dire de l'épanouissement plus intense de la littérature en langue hongroise qu'il a compté l'époque du „renouveau”, et il a vu un abaissement, une stagnation dans la production littéraire en langue latine des soixante années précédentes. Plus tard, il a modifié cette conception prise de Ferenc Toldy et il l'a développé en faveur d'une conception qu'on peut désigner comme plus moderne. Comme la poésie hongroise s'est évoluée vers l'eupéanisation, s'est assimilée des modèles étrangers et s'est éloignée des racines originales, Arany, conformément aux principes de Herder, s'est proposé comme tâche actuelle la régénération de notre poésie artistique en puisant dans la source des traditions populaires et de la poésie populaire vivante, c'est-à-dire la création d'une poésie nationale sur une base populaire. D'après la conception générale de l'époque, ce processus commençait à s'épanouir à l'apparition de Petőfi et ce sont les antécédents de ce courant populaire, incarné par Petőfi, les tentatives d'une régénération populaire qu'Arany essaie de déceler chez les poètes du XVIII^e siècle. Mais Arany a rencontré la poésie de ce siècle non seulement comme historien de la littérature, mais aussi en tant que poète. Les ouvrages épiques en vers de la fin du XVIII^e siècle, très populaires encore dans son enfance, étaient ses lectures préférées et plus tard, il en a assimilé quelques motifs et quelques particularités de versification dans la poésie de son époque mûre. Pourtant, à son époque mûre, il n'a pas apprécié trop cette école poétique; c'est que, d'après lui, il manquait à cette école l'essence du genre épique, ce qui est la composition artistique.